

EL CANVI SEMÀNTIC A PROPÒSIT DE ENZE, ENZA.

ESTUDI DEL LÈXIC D'ENRIC VALOR²⁶

Josep Martines i Peres

Universitat d'Alacant

Institut d'Estudis Catalans

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Però hem viscut per salvar-vos els mots,
per retornar-vos el nom de cada cosa,
perquè seguíssiu el recte camí
d'accés al ple domini de la terra
SALVADOR ESPRIU

Els límits del meu llenguatge signifiquen els
límits del meu món
LUDWIG WITTGENSTEIN

1. INTRODUCCIÓ

La paraula té la capacitat d'evocar experiències. És prou sentir, dir o llegir un mot perquè s'obriuen les portes de les olors, de les imatges i dels records, sobretot, d'aquells que vénen de la terra de la infantesa. Aquesta potència de la paraula arriba multiplicar-se quan és paraula literària. I és ací on vull situar la tria de l'objecte d'aquest estudi fet arran i en honor de l'obra literària i gramatical de l'escriptor de Castella, Enric Valor.

Quan era menut sentia els cosins enviscadors ('caçadors d'ocells amb teles i no necessàriament amb visc') de l'Alfàs del Pi (la Marina Baixa), que paraven les [s'asies] ('xàrcies') o *teles*, posaven les ['enzes] i omplien l'abeurador. *Enza*, així, en femení sempre m'havia semblat un mot mig misteriós. Dóna nom a l'ocell que, tancat dins la gàbia o lligat, fa

²⁶ Aquest estudi s'ha dut a terme dins els projectes de recerca: «Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català modern (*Gcm*)»; (IEC, ref.: PT2012-S04-MARTINES); «DIGICOTRACAM (Programa PROMETEO per a "Grupos de Investigación en I+D de excelencia")» (GV, ref.: PROMETEO-2009-042); i «Gramática del Catalán Antiguo» (MICINN, ref.: FFI2009-13065 (Subprograma FILO)); i l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (ISIC/2012/022).

venir els altres ocellets lliures i, traïdor, els fa caure dins les teles. És un d'aquells mots que ens ha preservat Enric Valor en aquesta variant en femení i amb significats i amb dites d'arrel popular i, com veurem ací, de connexions antigues. És un bon exemple d'aquella estratègia que ja definia el mestre Fabra al «Prefaci» del *Diccionari General de la llengua catalana* (1932, p. VI-VII): «Segurament algú no trobarà bé que no sigui inclòs en el *Diccionari General* tal o tal mot peculiar de la seva contrada; però que pensi que si aquest mot ha de figurar un dia en el diccionari general de la llengua literària, ha d'ésser perquè un escriptor d'aquella contrada l'elevi, ell que el coneix bé, a la categoria de mot literari». Al capdavant, no és una estratègia estranya ni inusual: és el principi d'autoritat, de l'autoritat que forneix la literatura, el bon ús de l'idioma. És el paper que sempre ha correspost al noble art de la paraula: construir la llengua o, més tost, el model del bon ús de la llengua (NADAL: 1999; MARTINES: 2006).

Sobretot arran dels homenatges que s'han tributat en els darrers anys a Enric Valor, ja disposem d'un bon grapat d'estudis parcials de la seua obra, especialment del lèxic i de la fraseologia. Potser ja és arribada l'hora de mamprendre un despullament sistemàtic i exhaustiu d'aquests materials i d'elaborar un Diccionari de l'obra d'Enric Valor i una anàlisi del seu model gramatical.²⁷ Això aplanarà el camí per a la recerca, per exemple, semàntica com aquesta que presentem ací com a tribut al mestre de la paraula.

Vull agrair a Jordi Antolí la seua ajuda en la realització dels gràfics i al col·lega Joan Borja, la seua paciència. Les dades d'ús viu presentades ací sense datació concreta provenen, sobretot, d'enquestes dutes a termes a la darrereria dels anys 90; llavors i aquests darrers mesos, he enquestat, entre altres, les persones següents, a les quals expresse la meua gratitud sincera: Jaume Fornés (Pedreguer), Anna Gómez Ripoll i Pilar Vicedo (Concentaina), Diego Pérez Mendoza i Francesc Suc (l'Alfàs del Pi), Núria Gómez Juan (Vinaròs), Juli Damià Llorenç (la Torre de les Maçanes), Joan Lluís Monjo i Núria Soliveres (Tàrbena),

²⁷ Dins l'Institut Superior de Recerca Cooperativa IVITRA es du a terme a l'hora d'ara el tractament informàtic de l'obra d'Enric Valor amb aqueix objectiu.

Josep Pérez Paià (Castalla), Rafael Alemany (Benidorm), Carmina Pastor (Mutxamel), Josep Pedra Vilaplana i Maria Cleofé Pedra Doménec (Torreblanca), Maria Antònia Cano, Gabriel Sais i Maria Josep Sais (la Nucua), Josep Carles Seguí (Alcoi i l'Orxa), Josep Pérez Monter (Cocentaina), Maria Assumpció Soler, M. Carme Alonso i Lluís Tarí (Elx), Josep A. Pérez Tevar (Guardamar), Dolors Mas i Carles Vela (Beneixama), Àngels Llorca i Vicent Ferrer (la Vila Joiosa), Ester Limorti, David Azorín i Laura Armero (Monòver), Ivan Guaxax (la Jana), etc. Darrerament he comptat amb la col·laboració de Josep M. Escolano (Elx), Vicent Beltran (Callosa d'en Sarrià), Maribel Guardiola (Bolulla), Helena Sánchez (la Romana), Carles Segura (Alacant), Joan Borja (Altea), Jordi Suils (Port de Suert), Ramon Sistac (Lleida i Camporrells) Mar Massanell (Arbeca), Joan Veny (Campos), Isidor Mari altres companys que s'esmenten dins el text. A tots i a totes, moltes gràcies.

2. ELS DESCENDENTS ROMÀNICS DEL LLATÍ *INDEX*, *-ICĪS*

És aquesta (*enze/enza*) l'evolució patrimonial en català del llatí *INDEX*, *-ICĪS*, a la vora del cultisme *index*;²⁸ documentada des de ben antic, perviu per ací per allà en dues variants bàsiques (el masculí *enze* i el femení *enza*), en algun derivat (*enzer*, *enzador*, *enzeria*) i en la fraseologia, i s'ha estès des del català vers varietats aragoneses i castellanques orientals. Ha experimentat al llarg del temps una evolució semàntica de molt d'interès, atesa parcialment pels diccionaris històrics i normatius i que paga la pena de resseguir amb una mica més de detall. Com veurem, l'obra literària i gramatical d'Enric Valor ens en forneix dades que no podem menystenir en la descripció d'aquesta evolució.

²⁸ No atenem ací els cultismes *index* ('dit situat immediatament al costat del polze'; Vicent Ferrer, *DCVB*), 'signe, instrument, part d'un instrument, que assenyalava o indicava alguna cosa', etc.), *indexar*... del català i d'altres romànics. Sobre l'evolució fonològica de *enze* en català, cf. Coromines (1983, 212), Duarte & Alsina (1984, I, 193).

En el llatí, ĪNDEX, -ĪCĪS²⁹ (*m i f*) presentava una estructura semàntica que convé tenir present per a entendre el desplegament experimentat en romànic. Com il·lustra el *DLewis*, arran del significat nuclear ‘he who (that which) points out, a pointer, indicator’, desplega els sentits que reproduïm tot seguit en [1], en esquema i sense les referències documentals, preses de Ciceró, Horaci, Ovidi, Plini, Livi, Quintilià, Sèneca o Tàcit:

- (1) 1. Of things,
 - 1.1. *Of the forefinger, index-finger (with digitus; alone)*
 - 1.2. *In gen., an index, sign, mark, indication, proof*
2. Of persons,
 - 2.1 *In gen., one who indicates or discloses, a discoverer, director, guide, informer, discloser, witness*
 - 2.2 *Esp., in a bad sense, an informer, betrayer, spy*
3. Transf.,
 - 3.1. Of books
 - a) *A title, superscription*
 - b) *An index, catalogue, table, list, summary*
 - 3.2. *Of paintings or statues, an inscription*
 - 3.3. *Of a touchstone*

És un risc, que ara com ara haurem de córrer, suggerir quina degué ser l’evolució des d’aquets sentits del llatí clàssic fins als observables ja en les primeres atestacions escrites de *enze/enza* en català, com veurem, a l’entorn del s. XIII-XIV. Un indicati que no convé obviar és el fet que ja en aquells textos clàssics ĪNDEX, -ĪCĪS havia desplegat sentits metafòricometonímics (cf. supra dins [1], especialment, 1.2 i 2.1),³⁰ fins i tot, amb

²⁹ De la família del verb ĪN-DĪCO ‘to point out, indicate’, 1. *In gen., ‘to show, declare, disclose, make known, reveal, betray’* i 2. *In partic., a) ‘to intimate, give a hint of, to state briefly, mention’, b) ‘to set or tell the price of a thing, to value, put a price on’* i c) *In jurid. lat., ‘to carry on a judicial process to conviction’, derivat de DCO ‘to proclaim, make known’ (DLewis).*

³⁰ Connectat amb el sentit 1.2., en el llatí medieval reportat pel *DDuCange*, *index* ‘Cotícula, qua solet aurum explorari. Sussannæus in Vocabulario. Vox nota Vitruvio hac significatione’ i ‘Horologii index horarius, vel ipsa, quæ horas sonitu indicat,

matís específic i negatiu (cf., especialment, 2.2, connectat amb la idea d'([ENGANY]),³¹ ja presents en l'originari ĪN-DĪCO, reportat adés en nota.

Una referència útil per a omplir un buit de tants segles pot ser la comparació amb els diversos romànics. A més del català, s'havia advertit el tractament patrimonial que havia rebut el mot al nord d'Itàlia i en portuguès, quant a l'evolució fonètica i quant a la semàntica: *èndeg* i *éndes* en el milanès i el llombard, i *endès* o *èndes* en el portuguès, amb el sentit de 'nial'³² en tots els casos (*DECat*, s.v. *enze*, 414a35). Hi hem d'afegir un grapat de referències. El *REW* i el *FEW* (s.v. ĪNDEX) ja aportaven ['lində] del retoromànic engadinès i, dins els dialectes italians, ['endeʒu] del genovès, *léndi* del piemontès, *lécino* del romà i ['ennətʃə] del Laci, ['etʃənə] de l'abrucès, *éndiku* i *lendiciu* del cors. Trobe *endegàro* del venecià (Boerio, 1856: s.v.), *ènds* del romanyol (FERRARI: 1820; i MATTIOLI: 1879, s.v.) i, fins i tot, al sud d'Itàlia, *énnece* del napolità (SALZANO: 1986, s.v.). Cal afegir-hi els gallecs *endego* 'ovo que se deixa nun sitio para que a galiña vaia poñer alí' (*DRAG*);³³ *endego* 'ovo que se deixa no niño para que a galiña vaia poñer alí', 'lugar secreto onde alguén oculata algo', *endegar* 'agacharse a galiña para poñe-lo ovo' i 'encollerse, agocharse, dobrar-lo corpo', i *endegueiro* 'niño onde se pon o endego' i

campanula. Regula Magistri'; el *DNiermeyer* aplega *index* 'cloche, bell. Regula Magistri, pluries'.

³¹ No deu ser causal que hi haja al *Fuero Juzgo* (s. IX-X) *index*, *indice* 'delator' («De indice et que indigare diguntur», «*Index* autem, si non potuerit probare quod indicavit, pro omni satisfacione teneatur obnoxius» (f. 83v; *Léxico hispánico primitivo* (ss. VIII-XII), Menéndez Pidal, 2003: s.v.). Cf. que ĪNDEX, ĪCIS 'Acusador' era un dels sobrenoms d'Hèrcules.

³² És a dir, 'ou artificial, generalment de guix, que es posa dins el nieró o covador perquè les gallines hi vagin a pondre', en definició del *DCVB* (s.v. *nial*). A més d'aquest sentit, el *DLPC* (s.v. *endez*) dóna una segona accepció de *endez* en portuguès: 'pop. Criança ou coisa pequena que empecilha'.

³³ Agraïsc al col·lega Xosé Anxo García López (Filologia Gallega, dins el nostre Departament de Filologia Catalana, Universitat d'Alacant) la confirmació sobre la vitalitat d'aquest mot en el gallec contemporani.

‘endego, ovo que se deixa de sinal’ (GDXL); fins i tot, en continuïtat amb el portuguès: *éndez* (GDXL) o *endez* ‘idem’ (GDCLG).³⁴

El gallec i portuguès *éndez/êndez* és l’origen de la plètor de variants advertides a les Canàries occidentals. Alvar (1981, 243) aplegava les formes *ende*, (*l*)*endé*, *nendé* a La Palma i *nidé(s)*³⁵ a El Hierro i les vinculava, no amb el guanxe (com s’havia proposat), sinó amb l’esmentat *êndez*; recordava, a més, la variant *andé* d’algun punt de Huelva, a tocar de Portugal (ALEA, II, m. 610); García Mouton (1991, 250) inclou també aquestes variants canàries arplegades per l’ALEICan (m. 417) entre els lusismes del lèxic d’El Hierro.

En la mateixa drecera, l’italià coneix, així mateix, aquest significat en un patrimonial *endice* (REW i FEW, s.v. ÍNDEX); es llegeix a la primera edició del DCrusca (1612): *endice* ‘Oggi lo diciamo in genere masculino, e più che d’altra cosa dell’uovo, che si lascia nel nidio delle galline, quasi a dimostrar loro, dove ell’hanno a andare a far le loro uova; e altramenti il detto *endice* si chiama *guardanidio*’ i hi afegia la tercera edició (1691) la dita: «(“in prov.”) “Tu non hai a rimaner per *endice*”, “Non aver a rimaner per *endice*” e vale “Tu dei correre la fortuna comuné». Encara a les hores d’ara, *endice* és ‘(tosca.) uovo vero o di marmo che si mette nel nido delle galline perché vi tornino a deporre le uova’ (VETimologico, DZingarelli, DSapere, ESapere) i, accepció molt interessant i inadvertida pels diccionaris etimològics romànics, ‘uccello da richiamo; zimbello’ (DSapere, Esapere).³⁶

És més remarcable encara que siga també de l’italià (segons sembla, toscà) el sentit d’ocell vertader o figurat que s’empra com a reclam en la caça amb teles per atreure els altres ocells’, sentit fins ara considerat exclusiu del català. En trobe atestacions al *Corpus OVI*, si més no, des de

³⁴ Hi ha també el sinònim *inzo*; cf. *inzona*, *inzonar*, *inzoneiro* (DLPC).

³⁵ Segons proposa, en aquestes variants hi ha l’aglutinació de l’article definit o la influència del sinònim *nidal*. Díaz & Castillo (1999: 186) inclouen alguna variant més: *lendés*, *lindel*, *lindes* i *lindés*.

³⁶ I, a més, ‘(ant.) oggetto conservato per ricordo, o come simbolo di qualcosa’ (DSapere), ‘† Cioè que si serba per ricordo o segno di qlco.’ (DZingarelli).

la primeria del s. XIV en documentació toscana, de tipologia molt semblant a la que veurem més avall en català:

- (2) pilliare alcuna colomba o vero colombo dimestica o vero dimestico, o vero alcuno altro, con *endice*, con rete o vero con coppiuole
- (3) debia tenere in alcuno luogo alcuna rete o vero *endice*. Et chi contrafarà, sia punito in X libre di denari
- (4) et per lo contado di Siena, in fino XX millia, co le dette reti et *endice*, o vero ucellare con esse, sia allui licito li detti *endice* et reti tollere et [...] (Ranieri Gangalandi, *Il Costituto del comune di Siena*, 1309, p. 268)

El *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*, que aprofita aquest corpus i que reporta aquestes mateixes atestacions, defineix *endice* com a 'uccello posto nelle uccellande perché serva da richiamo'. No és, però, un sentit pretèrit; vegem-lo, per exemple, en l'*Ornitologia toscana* (1829) de Paolo Savi, que incorpora una descripció de la tècnica de cacera d'ocells amb *endice* molt pareguda a la practicada encara a casa nostra:

- (5) Diconsi Richiami, o Cantarelli, uccelli della specie di quelli a cui si fa la caccia, che rinchiusi in gabbie poste accanto alle reti, con i lor fischi, o con i lor canti vi attirano gli uccelli selvaggi. Per la caccia delle Lodole panterane, nel Pisano non si adoprano richiami, benchè si usino nel Fiorentino, ed in altri luoghi di Toscana. Gli Zimbelli poi, o *Endici*, come ancora s'appellano, sono in ogni caso indispensabili: essi consistono in uccelli vivi, ancor essi della stessa razza di quelli che si cacciano, posti nella metà della piazza più vicina al cacciatore; alcuni son semplicemente legati ad un piccol cavicchio, e diconsi Passeggini, altri poi son legati in cima d'una leva lunga un braccio, o braccio e terzo, la quale puol essere sollevata a piacere dal cacciatore, mediante un Filone che scorre fino a lui. Son queste leve fatte di sottili rami di Tamarici, fissate in terra dalla loro cima più grossa, per mezzo d'uno o due cavicchietti, e tenute in guida, o da due venti, o dalle loro due gambe quando alla base si fanno forcute come un Y. L'*Endice* si attacca all'estremità libera di questa leva, facendo sollevare la quale può il cacciatore far svolazzare l'*Endice* a piacere (Paolo Savi, *Ornitologia toscana*, 1829, II: 60-61)

Aquesta descripció és aprofitada en llocs diversos; cf. el *Vocabolario universale italiano* (1840, s. v. *zimbello*) o el *Nuovo dizionario universale e*

ragionato di agricoltura, economia (capítol «Reti aperte o da lodole») de Francesco Gera (1850: 239ab). A l'hora d'ara, l'*ESapere* inclou *endice* com a 'nial' i també com a 'uccello posto nelle uccellande perché serva da richiamo'.

Comprat i debatut, la distribució geogràfica dels descendents patrimonials romànics de *INDEX*, *-ĪCĪS* és la següent:

- a) Amb el sentit de 'nial': bona part de l'àmbit italià i part del retoromànic, i àmbit galaicoportuguès, amb extensió fins a l'espanyol de les Canàries i algun punt de l'andalús occidental fronterer amb Portugal.
- b) Amb el sentit d'ocell de reclam: l'italià toscà i el català i (com veurem, tot seguit) amb extensió a parlars aragonesos i castellans immediats.

Aquesta perspectiva romànica confirma l'evolució patrimonial d'un mot que semblava més restringit al domini del cultisme; és especialment valuosa la constatació (com hem dit, no advertida pels grans diccionaris etimològics –*REW*, *FEW*, *DECat*) d'un *endice* 'ocell de reclam' en toscà amb una evolució semàntica paral·lela a l'observable en el català *enze/enza*. La notable extensió,³⁷ la vinculació dels significats desplegats amb activitats immediates i quotidianes i la documentació i la cronologia suggereixen que els canvis semàntics degueren produir-se en èpoques antigues, potser ja en llatí, si més no, tardà. Cal tenir present, quant al sentit vinculat amb la cinegètica, que l'art de caça d'ocells amb xarxa i amb reclam és ben anterior a les belles (i encara actuals!) il·lustracions medievals, com ara les de *Le livre de chasse du roy Modus* (París, 1379, il·lustració 28; ed. Tilander 1931), el *Tacuinum Sanitatis* (Verona, s. XIV;

³⁷ Fins ara n'hem trobat mostres en espanyol i ni en occità i ni en francès; no debades, quant a aquest darrer àmbit, el *FEW* ja advertia que «Im gallorum. Ist das wort nicht erhalten» (IV, s.v. *INDEX*, 641b).

il·lustració 34: “Caccia tortore”) o del *Le livre des prouffits champestres et rurauls* de Pietro de Crescenzi (1486, 411).³⁸

És encara de més interès l'evolució d'aquest vell mot en català. Vegem-ho segons la cronologia i els diversos sentits que ha arribat a desplegar. A l'hora d'ara, *enze/enza* presenta dues accepcions bàsiques: 'ocell vertader o figurat que s'empra com a reclam en la caça amb teles per a atraure els altres ocells' (= 'ocell de reclam') i 'persona aturada, mancada d'iniciativa i d'enteniment' (= 'persona aturada'); en perviuen també usos que deuen connectar amb el sentit originari de 'senyal, indicació', específicament, 'senyal, indicació fets amb voluntat d'enganyar o incitar algú a fer alguna cosa'. Arran d'aquests tres nodes, amb un procés d'integració conceptual, n'hi ha o n'hi ha hagut d'altres que s'estudiaran ací, atenent al possible desenvolupament cronològic i semàntic.

3. L'EVOLUCIÓ SEMÀNTICA DE ENZE, ENZA

3.1. 'OCELL VERTADER O FIGURAT QUE S'EMPRA COM A RECLAM EN LA CAÇA AMB TELES PER ATRAURE ELS ALTRES OCELLS' (S. XIV → S. XXI) [= 'OCELL DE RECLAM']

Enze o, cosa no prou ponderada, la variant feminitzada *enza* com a 'ocell de reclam' és vocable antic. Atesos a) els matisos de caràcter subjectiu que ja havia desplegat ÍNDEX, -ÍCIS en llatí i b) els sentits més abstractes de *enza* en català antic (cf., en l'annex final, FIGURA II, sentits 2

³⁸ Només com a il·lustració, recordem les al·lusions d'Aristòfanes («κάν τοῖς ἱεροῖς/ πᾶς τις ἐφ' ὑμῖν ὀρνιθευτῆς/ ἴστησι βρόχους παγίδας ῥάβδους/ ἔρκη νεφέλας δίκτυα πηκτάς», *Ὀρνιθες*, v. 525-530: 'I ja us tracten com a bojós: us apedreguen, i àdhuc en els santuaris qualsevol ocellaire us para llaços, filats, broques, xarxes, malles, fils i trampes', *Els ocells*) o d'Horaci («aut amite levi rara tendit retia/ turdis edacibus dolos», *Epoda*, II, 32-33). Cf. el clàssic *Dictionary of Greek and Roman antiquities* (Smith, 1853²: s.v. RETIS, 998b i ss.) i dades contemporànies i antigues a Bord & Mugg (2008, 237) i Boza (2008). Tot i que els citats Bord & Mugg (2008, 237) consideren que «les textos restent muets à son égard [d'aquesta mena de "chasse vile"]», i a més de les referències iconogràfiques, no en manquen atestacions escrites i de molt d'interès, si més no en català, com veurem ací.

i 4), aquest significat deu procedir d'una projecció metonímica com la reflectida en la FIGURA II: [SENYAL (1)] > [SENYAL FET AMB UN OCELL DE RECLAM (4) + SIMULACIÓ (2) + INCITACIÓ (3)] > [OCELL DE RECLAM (5), OCELL DE RECLAM FIGURAT (6)].³⁹

N'hem aplegat atestacions en català, si més no, d'ençà de la primeria del s. XIV. El trobem, especialment, en ordenacions legals de la caça d'ocells. N'aportem ací una tria; són textos valuosos no sols com a testimonis d'aquest vocable: n'hi ha que inclouen ornitònims, no sempre ben atestats; n'hi ha que forneixen dades útils per a la història cultural, particularment, sobre costums alimentaris, sobre tècniques de cacera, sobre la fauna pretèrita o sobre la cultura popular:

- (6) Item que neguna persona de qualque condicio sia no gos agranar ne pendre ne parar eb *enzes* ne ab altre giny o manera a coloms (*Deliberacions*, Arxiu Municipal de Barcelona, 1310-1313, f. 8; *DFarauo* i *DBalari*)
- (7) E que ningú no gose pendre coloms de altri ab *ensas*, cimbell o filat, o en altra manera, sinó, ab sino ab aucells (*Constitucions de Catalunya*, I, lib. III, títol V, «De cassar e pescar», 1333. p. 277; *DCVB*, s.v. *cimbell*)
- (8) Et quod nullus audeat capare vel occidere perdices infra dictos decem annos nisi cum abibus, a festo videlicet pasce resurrectiones Domini usque ad festum beati Michaelis mensis Septembris, nec audeat destruere nidos perdicum. Et quod nullus audeat capere columbos alienos ab *enzes* cimbell vel filati vel alio modo nisi cum avibus (*Corts de Montblanc*, 1333; ed. FITA & OLIVER: 1896, 312)
- (9) qui pendra coloms d altre ab *ençes*, ab çembell, ho ab filats, pagarà per ban cada vegada D sols, ho si pagar no-ls pot, perdrà lo puny dret (*Crida o ban del Consellers de Barcelona*, dins el *Llibre del Consell*, «Bans de oçuire oveyles, anyels, perdius e coloms», 1334; ed. de MUTGÉ: 1988, 136)

³⁹ Ens remetem a Martines (en preparació) per a l'estudi detallat del procés de canvi semàntic; concretament, a) l'anàlisi de l'efecte de prototipicitat 4 (GEERAERTS: 1997, 2010; SOARES DA SILVA: 1999; MARTINES: 2000*b*, 2001; MONTSERRAT: 2007), b) el paper de la inferència en la gènesi d'aquests primers valors i els successius que s'assenyalaran ací (TRAUGOTT, & DASHER: 2002; QUELLER: 2003) i c) el procés d'integració conceptual o *blending* (FAUCONNIER & TURNER: 2002). Ací ens limitarem a suggerir les vies d'interpretació dels canvis semàntics advertits i, sobretot, a presentar la documentació que els testimonien en una seqüenciació cronològica.

- (10) *Item, que alcuna persona o privada de qualsevol ley, condició o stament sia no gos o presumesca parar ni matar coloms ab filats, laços ni ab alcun altre enginy ni tenir coloms per enza lla on pararan a altres ocells ni tirar a colomer alcú situat en la dita vila e lochs (Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira, 1404; ed. LIARÓN: 2001, 143)⁴⁰*

Joan I d'Aragó, dit no debades el Caçador, va generar un bon feix de documentació vinculada a l'exercici d'aquesta activitat i amb arts de cacera diverses; és especialment remarcable una lletra que li trameté, a la darrerria del s. XIV, el bisbe de València, des de Perpinyà estant, amb el present d'un grifaut.⁴¹ El *post scriptum* de la carta, de molta riquesa quant als termes cinegètics, explica un succés de caça en què participà aquell grifaut i un falcó pelegrí:

- (11) *E jassia quel lourassen molt, no volch tornar a ells e estants en aquesta cerca trobaren I agró al qual gitaren lo vostre pelegrí e après quel hac un petit seguit deseparal e de lavors a ençá nol han pogut recobrar ab arany, ne ab enza de coloms, ne ab res quels dessustits e altres falconers nostres quey havem trameses hagen sabut fer (Bisbe de València a Joan I, darrerria del s. XIV; ed. de ROCA: 1929, 300)*

No manca en textos de l'àmbit literari, d'estil molt elaborat, com els del Felip de Malla, en què la caça és una metàfora recurrent. Ací apareix amb el significat central d'ocell de reclam', dins un context amb altres termes cinegètics (*parany, parar, tret, enginy, brellador*); més avant, aportem més documentació del mateix *Memorial del pecador remut* en què *enza* pren altres sentits més abstractes:

⁴⁰ En altres ordenaments se'n parla amb altres termes; cf., p. ex., «QUE NENGŪ NO GOS MATAR COLOMS AB NEGUN GINY O ART. [...] nenguna pesona [...] gose o presomexca pendre ne matar coloms en algun loch del terme de Morella o aldeyes [...] ab algun engin ara o ab alguna paransa o filat ni ab balesta ni ab l'ham ni ab nenguna altra manera» (*Establiments de Morella*; ed. de GUINOT: 2006, 482).

⁴¹ *Grifaut* 'girfalc, ocell de presa de la família dels falcònids, més gros que el falcó ordinari, propi de les regions fredes' (DCVB).

- (12) és semblant < la tua bellesa > a l'animal de preciosa pell, qui com a salvatge habita apartat, per tal que per la pell per molts cobejada no sostengua damnatge; tots temps se dupta de l'ull e dels paranyes de l'home qui l'acaça. Certes, l'auzel contra lo qual molts paren o per tret o per *enza* o per algun enginy ve a les mans de l'arter caçador; no fuig l'aucell quan ou lo cant del subtil brellador⁴² (Felip DE MALLA, *Memorial*, mitjan s. XV, vol. III, p. 94)

El trobe diverses vegades en la prosa del reusenc Pere Gil en la *Geografia de Catalunya*:

- (13) En los mateyxos mesos de Setembre, Octubre, y Novembre passan molts ossellets petits de differents especies, los quals son caçats ab lloses ab aladas. O son caçats al brill y es desta manera, que te lo caçador dos ò tres cañes primes vestides de vesch, y amagas dins una mata, y comença de brillar y cantar al modo dels ocells; los quals venen, y se posan en las canyas, y son envescats y presos per lo caçador: y aquest modo es de molta recreacio. Usan estos caçadors tenir *enzas* de Mussols ò Sivecas,⁴³ y venen los ocellets à ditas *enzas* y son presos. En los mateyxos mesos de Setembre, Octubre, y Novembre, passan los ocellets de cant com son Gaffarons, Caderneras, Passarells, Pinsans, Verderols ò en altre nom dits Verdums, Croyxidells y semblants. Los quals son caçats ab ram y *ensas* y vergelles de vesch. Desta manera que plantan un ram de alzina rado, en un marge ò camp, en lo qual cerca dell no y haja arbre algu; y posan sobre dit ram moltes vergelles de vesch; y posan per terra junt al ram las gabias ahont estan los ossells que serveyxen de *ensa*: y quant passan dits ossells las *ensas* reclaman, àles quals ells venen, y posan se en lo ram y son presos. Aquest de molt recreo (Pere GIL, *Geografia de Catalunya*, 1600; ed. d'IGLÉSIES: 2002, 261)
- (14) Las Perdius son moltíssimas en cathaluña; caçanse ab gossos perdiguers com esta dit en lo capitol 15 ò al brill ab instruments, ò ab *enza* ab perdigot viu posat en gabia: à ab llaçeras en los llochs por hont passan (Pere GIL, *Geografia de Catalunya*, 1600; ed. d'IGLÉSIES: 2002, 262)

L'inclou la lexicografia catalana, si més no, des del *Diccionario valenciano-castellano* (DRos, 1764) del valencià Carles Ros (*ensa* 'con la e

⁴² *Brellador* 'qui atreu els ocells per mitjà de reclam' (DCVB).

⁴³ Sobre l'ús dels mussols com a enzes, cf. més avant els textos de Joan Amades (1950 [2006] III, 601 i IV, 521), de Josep Pasqual Tirado (1935) i de Vicent Pitarch (1993) i la informació actual que en dóna Boza (2008, 72-73), precisament, de Tarragona, Riudoms o Reus.

agüda <és a dir, oberta o greu>, seüelo’); i, ja al s. XIX (només una tria): *ensa* ‘seüelo’ (*DSanelo*, 1802; *DFuster*, 1827; *DLamarca*, 1839; *DCabrera*, 1868),⁴⁴ *ensa* m ‘aucell que usen los cassadors pera atráurer als altres ab la seva vista. *Seüelo*, *añagaza*. Illicium, ii, illex, icis’ i *cimbell* m ‘cordill ques lliga á la punta del bastó en ques posa lo aucell que serveix de munta ó *ensa* en la cassa. *Cimbel*. Chorda, ae’ (*DLabèrnia*, s.v. *ensa*⁴⁵ i *cimbell*, 1839), *ensa per cassar aucèlls* ‘reclamo’ (*DMFerrer*, 1839),⁴⁶ *ensa* (*ènsa*) ‘seüelo, en dos acepciones’ (*DEscrig*, 1851), *ensa* ‘(Aucell). *Seüelo*’ (*DSaura*, 1859), *bot* (ms A)/ *bot*, ó *énsa para casar* (ms B)/ *bot*, ó *énsa per-a casa*, f (ms C) ‘seüelo, añagáza’ i *ensa* (ms A i B)/ *énsa per-a casar* (ms C) ‘seüelo’ (*DPla*, c. 1870), *énsa* (*DLlombart*, 1887),⁴⁷ *énsa* ‘seüelo, reclamo’ (*DMartíGadea*, 1891).⁴⁸

Aquesta accepció d’ocell de reclam’ és encara viva; cal reconèixer que, lligada a contextos més específics, deu tenir una probabilitat estadística d’ús menor que l’altre sentit (‘persona aturada’). En són una bona referència les dades quantitatives que forneix el *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana* (= *CTILC*)⁴⁹ de les 197 ocurrences de *enze/enza* d’aquest corpus, només en dues hi és clar el sentit d’ocell de

⁴⁴ Com a segona accepció; com a primera accepció, presenta m ‘meliloto’ (cf. més avant).

⁴⁵ Com a segona accepció; com a primera (cf. més avant), presenta m ‘lo home parat que no tè acció, ni desemenyo. *Meliloto*. Stupidus, i’.

⁴⁶ Com a segona accepció; com a primera (cf. més avant), presenta m ‘lo home parat que no tè acció, ni desemenyo. *Meliloto*. Stupidus, i’.

⁴⁷ Interessants els detalls que en dóna ací Llombart: «Cojinillo de cuero con dos alas á los lados, que imita la forma de una ave. Usaban de él los cazadores para llamar y atraer al halcón que se había remontado. Por ext., otra cualquier cosa que sirve á este fin. En el lago de la Albufera, los cazadores que allí concurren los usan de corcho para que sobrenaden, dándoles la forma de las aves que quieren cazar. Lo mismo que BOT».

⁴⁸ Incorpora part dels detalls que hem reportat del *DLlombart* (cf. nota anterior).

⁴⁹ Agraïm a Joaquim Rafel (Institut d’Estudis Catalans, Secció Filològica), director d’aquest corpus fonamental, la possibilitat de consultar-lo un volta més; com és sabut, el *CTILC* comprèn textos de tot el domini lingüístic i de tipologia diversa compresos entre els anys 1833 i 1988.

reclam'; i s'ha de remarcar que apareixen en textos Josep Pasqual i Tirado, valencià de Castelló de la Plana:⁵⁰

- (15) És tan guapo, que al vore'l els pardalets quasi s'aboven perquè pareix un mussol posat allí dalt per *enza*.
- (16) ella, entabuixada de tant de bé, cauria, cauria com una oroneta que, ceguerosa ab l'*enza*, caragoleja per l'enfilat (Josep PASQUAL I TIRADO, *De la meua garbera*, 1935 [1996]: 139 i 162; CTILC)

El DCVB situava l'accepció 'ocell de reclam' quasi arreu del domini lingüístic (català oriental, occidental, valencià i mallorquí). Certament, n'hem trobat algun exemple en autors notables del català central com ara els següents (fora del CTILC):

- (17) En Taradell, un aucell, / que prest farà cloch, y piu, / y en sa casa parant rams / ab *ensas*, y bells reclams / altres molts junta en son niu (Víctor BALAGUER, *Historia de Cataluña*, 1863, 716)
- (18) Juguem a «puput»?... -esclatà la Beatriu, que es fastiguejava de no saber què fer, arrupida com *una enza*. - A «penyores» ! ... A «penyores»! (Joan PONS I MASSAVEU, *L'auca de la Pepa*, 1889, 41)⁵¹
- (19) Se posa una vella túnica / y una corda per cinyell, / mal-cobrint ab pell d'ovella / los seus ayres de guineu, / y espera allí, com un *enza*/ vora'l ram untat de vesch, / que vinga à lligarshi / d'ales l'anacoreta innocent (Jacint VERDAGUER, *Montserrat: llegendari*, 1902, 57)⁵²
- (20) La Nena s'ha portat com una dona valenta i honrada. Té cura del pobre *enze*, el fa anar net, s'escarrassa i treballa per tots dos [...] / En el coral nocturn de les granotes que trenen llur rogall amb el monòton i estrident xerroteig dels grills, el reclam de l'*enze* infeliç sembla una veu més dels éssers vigilants: comença so-

⁵⁰ Hi ha algun context, especialment interessant, en què *enze* és 'persona aturada' i, alhora, manté la connexió amb 'ocell de reclam'; cf. més avant ex. [59 i 60].

⁵¹ Cf. «arrupit com un poll».

⁵² El DEC*at* (s.v. *enze*, 414a16) reportava també aquest exemple però editava «un ense», segurament seguint el *DBalari*.

nor i en arribant l'èmbol a la gola de l'enginy es fon i s'acluca. *Uuu... ut! Uuu... ut! Uuu...ut!* (Pere COROMINES, «L'Avi dels Mussols», 1928, ed. de Joaquim MOLAS: 1982, 368 i 369)⁵³

En aquesta línia, recentment el Termcat (2010) ha incorporat *enze* 'n m cimbell viu' dins l'àmbit de la terminologia de la caça i amb el sinònim *munta* i equivalent de l'espanyol *señuelo* i de l'anglès *decoy bird*. Tot i així, com ja es podria inferir de les dades del CTILC reportades adés i com mostra el nostre propi despullament fins ara, aquest sentit sembla que ha sobreviscut més a Mallorca, a l'àrea tortosina i potser occidental i al País Valencià; vet-ne una mostra.⁵⁴

Destaquen, com a testimoni illenc d'aquest significat, els versos de to popular del mallorquí Bartomeu Ferrà:

- (21) Un torrent ò sa Riera / sol elegí per parañ, / en temp que s'aygo no hi corre / y que son verts es sembrats. / Trèu d'es talech ses banderes / y les planta ensà y enllà, / qu'aquells negres pellerings / donan fè des seus Reals. / Es filats clavats en terra; / s'ensa fermada su-ran; / es cocó d'aygo més neta; / y ets altres bruts ò buydats [...] / Un cassadó sense bul·la, / un mosson desenfeynat, / ha vist un aucell, li tira... / ¡era s'ensa!... Ja ballam [...] / En Saltatorres ja's fuit; / sos contraris l'encalsaven, / mentres prenia sagrat / de l'iglesia dins la clasta. / A un cornaló de sa torre, / com un'ensa per milanes, / el cap d'un escoterat / no s'era pensit encara (Bartomeu FERRÀ, «Un cassadó de beguda», 1880; i «L'àngel de pau»; ed. de MIRALLES: 2009, 128 i 129, i 143)

Semblantment, Antoni Galmés (1983, 7) havia descrit amb detall la tècnica de «Caçar aucells o nius a beguda o beurada» a Mallorca, no gens diferent de la que hem vist practicar a la Marina Baixa. Les *enzenes* hi tenen un paper fonamental; reportem ací un extracte del text:

- (22) Quan a l'estiu els aucells tenen mala de trobar l'aigo per beure, dins una bassa o allà on l'aigo s'hi agontàs molt de temps, [...] se preparava la beguda, cocó encimentat o pica enterrada, dins el que s'hi tenia aigo sempre amb un parell de pedres dedins, perquè els animalets tenguessin bon beure, tenguent esment de te-

⁵³ En realitat, ací *enze* s'aplica a l'Avi dels Mussols, que, segons la narració, caçava mussols amb un reclam de canya que ell mateix s'havia fet i que imitava el cant d'aquests ocells i els feia venir al parany untat amb visc; cf. Amades (1950 [2006], IV, 521).

⁵⁴ El *DAguiló* ja situava *enza* en aquest sentit a València i a Mallorca.

nir ben net l'espai necessari per parar-hi els filats, deixant-hi unes barres, vensisos i cordes, perquè els aucells s'acostumassen a veure aquella fressa. En esser el dia de caçar se paraven els filats [...]. Els caçadors fins hi fermaven pel coll un parell d'enzes, just qu'els filats no les tombassen damunt, les que ajudaven a que els altres aucells no tenguessin por de tirar-se a beure. Si aprop hi havia altres llocs on poguessin beurer-hi, hi posaven banderoles per fer por als aucells. [...] Les enzes son, generalment, passarells, verderols o cadernerer ximpls, i se tenen engabiades. Es convenient emprar-les per a caçar a beguda i son necessaries per caçar amb Wats dins les revanisses. [...] Aquesta mena de caça se practicava per la part de Ciutat i els seus entorns. Per qualche café de Ciutat i de les foranes estaven massels de gàbies de passarells, que servien per enzes i hi havia prous antipaties per qui les tenia millors, o sia, ximpls i cantadors. Se netejava un rodol de revanisses quan començaven a granar; se feia un amagatall lo més dissimulat possible; se parava un quadro de filats, tiran-se per lo netejat unes grapades de llevors de ravanissa, s'hi fermaven unes quantes enzes i un dels dos caçadors feia alçar a pedrades els passarells que pesturaven un poc enfora dels filats i al sentir cantar les enzes i veurer-les i també la llevor de ravanissa escampada, s'hi tiraven com a mosques a la mel i si havia sort se tejen caçades grosses (GALMÉS: 1983, 7)

Segons sembla, al Delta de l'Ebre, el reclam de plàstic es diu *bot* o *enza de plàstic*⁵⁵ i *enzes vives* les *àdenes de clam* o animals vius. Hi ha bona cosa de documentació hodierna que regula l'ús de les *enzes* en la cacera per aquelles terres on s'ha conservat la cacera d'ocell aquàtics amb reclam:

- (23) Dilluns, 12 de Març de 2012. Anàlisi d'enzes de reclam. [...] de realitzar els analisis a les enzes al finalitzar la temporada, s'ha acordat que solament es farà l'anàlisi a una enza, però és d'obligat compliment portar-les totes per poder controlar les baixes de la temporada, les enzes no presentades al control es donaran de baixa. Els dies i llocs on es realitzaran els anàlisis seran: 12 de març: Poble Nou del Delta - Magatzem de la càmara./ 13 de març: Sant Jaume d'Enveja - Camp de Tir./ 14 i 15 de març: Deltebre - Polígon les Molines, Magatzem de Bertomeu Miró./ L'horari serà de les 15:00h fins les 18:00h./ Les enzes s'han de portar en gàbies adequades per al seu transport. (<http://www.fccterresebre.cat/noticia.php?idioma=ct&id=128>)
- (24) Enzes o reclams de caça. El Departament d'Agricultura, Ramaderia, [...], en col·laboració amb la Federació Catalana de Caça de Terres de l'Ebre (FCCTE),

⁵⁵ Sobre la sinonímia entre *bot* i *enza*, cf. adés nota 47, el *DPla* i Martines (2012).

ha desenvolupat un programa sanitari específic que permet als caçadors que ho desitgin sol·licitar l'autorització per utilitzar reclams, [...]. (<http://www20.gencat.cat/portal/site/DAR/menuitem.3645c709047c363053b88e10b031e1a0/?vgnextoid=088ee097ea832310VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextchannel=088ee097ea832310VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnnextfmt=de fault>)

De més al nord, el *DECat* (s.v. *enze*, 413b58) en dóna una referència de Massalcoreig (al Baix Segre): *enze* 'ocell figurat de reclam'.

N'hem aplegat un bon grapat de més al sud, ja en terres valencianes; vegem-ne una tria, de nord a sud. No podem obviar d'ací el testimoni de la prosa de Vicent Pitarch i la descripció del parany, d'una tècnica de cacera d'ocells, sobretot del nord del País Valencià, en què també es fa servir una *enza*:

- (25) El parany. [...] Els bancals situats en un alteró i amb arbres esparsos i corpulents –la carrasca, la garrofera i l'olivera són els més preats– constitueixen l'indret idoni per muntar el parany. Cada arbre s'envolta, des del terra fins a les branques d'una tanca de canyís, xarxa o tela metàl·lica, cercle sinistre que no podrà salvar l'ocell presoner en caure-hi atrapat amb una tija de visc enganxada al cos. L'animalet acudeix al parany en actitud de socors, induït pel «cant de sirena» de tords camuflats que no cessen de titar de por davant el mussol que els fa l'*enza*. Mantenir, però, tot l'any un joc de mussols i de bons tords titadors –serrans en primer lloc– és car, i avui la tecnologia supleix satisfactòriament aquests reclams mitjançant cassettes. Per tota la copa de l'arbre se situa de manera estratègica un entramat de varetes atapeïdes d'«espartons», tiges d'espart –i ara de plàstic– impregnades de visc. La trampa –el parany– és perfecta, sinistra, com a repòs definitiu. (Vicent PITARCH, *Aventura valenciana*, 1993, 154)

El castellanenc Josep Pasqual Tirado, citat adés, presentava *enza* en un context semblant; cf. més amunt [16]. Un altre castellanenc a la primeria del s. XX inclou *enza* entre una llista d'arts de cacera, amb un context metafòric, quan descriu les habilitats dels profitosos:

- (26) Tóts els que rendisen pleitesía als que pleitejen, perden l'esme al vore que s'aproximen les aguiletas o els galléts, pues tiren en bala, al bol, a pacte, al parát, en aveáll o en *ensa*, en reclám de xiulét o d'espílls, o empleen ceps, llaços en núc escorredíç, varetes de visc, espartóns, enfiláts, a l'encesa en raqueta, pero sinse

llicencia y hasta en temps de veda, y poques voltes fan pórra, porque sempre van al segur (Enric RIBÉS, *Cuadros de costums castellanenchs*, 1915, p. 74)

Hi torna per explicar la pesca de l'anguila en què també es fa servir una altra anguila com a *enza*:

- (27) El mornéll es també de fil de bolecha de primera; y té un doble fondo, a'stíl de ratera, ahont queda prisionera la anguila que servís com de *ensa* per a que'ntren les demés (Enric RIBÉS, *Cuadros de costums castellanenchs*, 1915, p. 149)

I, finalment, en un context fraseològic, no enregistrat, per qualificar persones de poca vàlua; potser convé recordar que, en molts llocs, els afeccionats a aquest deport (que no esport!) sovint són vists com a poc amatents de la faena.

- (28) Ni tárt ni pereós el xicuelo s'en aná al Hórt dels agremiáts, y doná la noticia, que caigué com una bomba entre aquélla *gent d'énsa y enfilát*, e immediatament cridáren somatén (Enric RIBÉS, *Cuadros de costums castellanenchs*, 1915, p. 140)

A la Plana Alta (a Borriol, en concret), *enza* «s'usa com a 'pardal que es posa per a atraure els altres'».⁵⁶

S'adscriu al valencià central l'autor teatral Francesc Palanca i Roca; llegim dins la peça *Llàgrimes de una femella* i en un context en què les relacions amoroses són descrites en termes de cacera amb *enzenes*:⁵⁷

- (29) MARÍA: [...] Poro vosté es casaor,/ vecha si este plá coneix./ ¿No es molt sèrt que l'enfilat/ per-a casar estornells/ te que tindre els aparells/ molt bons, pare?// COLAU: ¡Veritat!// MARÍA: ¿Y cuant un pardal de gust/ vòla per allí indesís,/ les *ènses*⁵⁸ será presis/ que vachen revolant? (Francesc PALANCA, *Llàgrimes de una femella*, 1859, 17)

No oblidem les dades de la lexicografia valenciana, que aplega *enza* 'ocell de reclam' des de la darrerria del s. XVIII (*DRos*, cf. adés); són diccionaris d'autors adscrits, fonamentalment, al parlar de les comarques

⁵⁶ Comunicació escrita de Joan Rafael Ramos Alfajarín, 2012.

⁵⁷ Aquestes aplicacions metafòriques són antigues i vives; cf. més avall.

⁵⁸ A remarcar l'accentuació *ènses*, com veurem, no gens casual.

centrals i, una mica més al sud, de la Costera, de la Vall d'Albaida o de l'Alcoià.

Per terres de més al migjorn hi ha, segons Daniel Climent (2012), la dita «Per Tots Sants, mata les *enzenes* i arria els reclams» (aplegada a la Vila Joiosa, la Marina Baixa). Aquest fraseologisme reflecteix el fet que és en aqueixa època quan es clou la temporada de caça i «l'*enza* <una femella> més grossa i saborosa que el *reclam* <un mascle cantador> passa també al plat del caçador»;⁵⁹ tots dos tenen papers diferents: «mentre que un *reclam* és un mascle cantador, una *enza* (o un *enze*) és una femella que roman lligada a un petit balancí de canya: quan s'aproxima una bandada, s'activa el balancí mitjançant una corda que arriba a la barraqueta dels caçadors, l'*enza* vola un poc i torna a terra, el seu moviment és detectat pels pardals que volen, baixen a terra confiats i... cauen sobre ells les xarxes parades per a capturar-los».

Com avançava adés, *enza* 'ocell de reclam' m'és ben conegut dels ocellaires de l'Alfàs del Pi i n'he aplegat notícia d'un territori important (MARTINES: 2002a, 2012): la Marina Baixa (Benimantell, Callosa d'en Sarrià, Bolulla, Altea, Benidorm...),⁶⁰ l'Alcoià i el Comtat (Alcoi, Cocentaina, Ibi), la Vall d'Albaida (Ontinyent, Agullent), l'Alacantí (el Campello, Alacant)⁶¹ i de més al sud (Elx, Monòver, el Pinós). S'hi adverteixen tres variants de pronúncia: [l'e]nza (l'Alfàs del Pi, Altea); [l'ensa] (Benimantell, Callosa d'en Sarrià, Bolulla, Benidorm, Alacant, Elx, Monòver, el Pinós);⁶² i [l'ɛ]nza (Alcoi, Cocentaina, Ibi, Ontinyent). Aquesta darrera variant amb [l'ɛ], no enregistrada al País Valencià i, de

⁵⁹ Convindria esbrinar si aquesta restricció del terme *enza* a l'ocell femella és gaire antiga i estesa i si pot haver tingut influència sobre la feminització de *enze*.

⁶⁰ També Colomina (1991: 178) en donava referències de Benidorm, d'Altea i de la Vila Joiosa.

⁶¹ És remarcable la descripció que fa Víctor Viñes (1953, 45-50) de «la "casera" en barraqueta»; el text de to costumista i en castellà, inclou en el català d'Alacant la terminologia d'aquesta cacera, referència directa a *les enses*, ornitònims i toponímia.

⁶² Aquesta variant amb [s] potser és deguda a una atracció homonímica de la *llença* ('cordell'), amb què sovint es lliga les *enzenes* durant la cacera o que serveix per a atesar les xarxes en acostar-s'hi els ocells.

bon principi, poc esperable en parlars occidentals, ja havia estat aplegada per la lexicografia valenciana⁶³ i autors de llenguatge popular (cf. adés [29]); Enric Valor (1977, 33) l'havia advertida també quan, en descriure els contextos «en què la e és oberta segons la fonètica valenciana», inclou *enza* entre «certs mots que tenen e oberta, com alguns acabats en *-eu* (*fideu, peu, preu*), *enza, gendre, cendra*». Cal remarcar que, mossèn Lluís Fullana (nat al Comtat, on, com s'ha dit, hi ha la pronúncia [ʼɛ]nza), ho havia fet notar (*ènsa*) també al *Compèndi de la gramàtica valenciana* (1921, 20).⁶⁴

L'any 1994 ens explicaven al Camp d'Elx com, temps en arrere, feien servir [ez ʼenses] (*les enzes*), vives o figurades, per a caçar a l'Albufera d'Elx. Segura (2003, 204) arreplega [ʼensa] a Santa Pola, a Guardamar i a les partides d'Elx com a 'enze, reclam, especialment per a pescar sípia o caçar pardals'. Aquest ús mariner, no enregistrat i en aquesta mateixa variant amb [s], és de la Vila Joiosa, d'Alacant i de Santa Pola, segons el *Léxico de los marineros peninsulares* (m. 469, «Jibera» 'instrumento para pescar jibias y calamares'; Alvar 1985-1989); és també de Guardamar (al Baix Segura o Horta d'Oriola) on *a l'ensa* és la pesquera per a la sípia, en què fan servir també o un animal viu de reclam o un substitut (*barquet* o *barquí* de fusta; BELTRAN & MONJO & PÉREZ: 2004, 62). Potser hi ha una al·lusió a aquest ús de les *enzenes* en la pesquera en una composició satírica anònima publicada a València dins *La Moma*, «periòdic ballador i batallador»; el poema adopta la forma de goig dedicat a sant Vicent Ferrer:

- (30) L'alcalde d'esta ciutat/ amb *enzenes* peixcava els censos / (una altra calamitat / a la que estàvem propensos). / Però Déu, amb sa clemència, / tallà l'ham d'este Baró./ PUIX QUE SOU FILL DE VALÈNCIA / CONSOLEU NOSTRA AFLICCIÓ (*La Moma*, núm. 2, 11-IV-1885; ed. normativitzada de Ricard BLASCO, 1979, 196)

⁶³ Cf. adés: *ensa* 'con la e agüda <és a dir, oberta o greu>' (DRos, 1764), *ensa* (*ènsa*) (DEscrig, 1851) o *ènsa* (DLLombart, 1887).

⁶⁴ Segons comunicació escrita d'Emili Casanova, a Agullent hi ha la variant [ʼanza]; cf. altres casos de /ɛ/ > [a] com ara *ex[a]mple* per *exemple*, *col·l[a]g[e]* per *col·legi*.

El *D'Aguiló* aplegava de la Plana de Vic el derivat *enzador* 'el bastó al cim o extrem del qual es lliga o posa l'enza o ocell de reclam en la caça amb teles'. Hi ha també *enzer* 'aparell de fusta on va col·locada l'enza del filat' (Vinaròs, *DCVB*).

El *DECat* (s.v. *enze*, 414a27-32) ja havia advertit l'extensió de *enza* vers Sogorb (*ensa* 'señuelo') i vers el murcià (*enza*). Joan Veny, en el fonamental *Els parlars catalans* (1983, 155), ja esmentava *ensa*, *plantaje*, *sucha* com a exemples de les «profundes petges» que ha deixat el català en el lèxic oriolà. S'hi pot afegir alguna dada més, indicatiu del grau d'arrelament de *enza* en el català del País Valencià; com es veurà més avall, els usos fraseològics tenen una notable extensió per aqueixos àmbits. Guillén (1974, 267) descriu la cacera d'ocells amb *re* cast. 'red' a Oriola i explica que allà «la *ensa* es el señuelo para la vista y el reclamo para el oído»; prop, a Torrevella, *ensa* és 'reclamo o señuelo' (PÉREZ MAESO: 1990). Més al nord, i sota l'òrbita dels parlars aragonesos dins el País Valencià, *ensa* és 'señuelo' a Titagües (els Serrans, TORRES FORNÉS: 1903, 195); a Anna (la Canal de Navarrès) *enza* (amb [z]) és 'señuelo, pájaro muerto que se usa como reclamo' (MARTÍ & APARICIO: 1989).

3.2. 'INDICACIÓ, SENYAL; GEST INDICADOR' (S. XIIIIB → S. XVII-XVIII (→ S. XXI)). [= 'SENYAL']

Més o menys coetàniament al sentit 'ocell de reclam', que acabem d'atendre en § 3.1, *enza* apareix en la documentació amb significats més abstractes, fins ara coneguts només per mitjà de tres testimonis: un de Ramon Llull i els altres dos de l'edat moderna. Tots els tres són aplegats pel *DCVB* (s.v. *enze*):

- (31) Nos veem quel parador fa *enza*⁶⁵ als aucells ab lur par. On, assò es exempli a nosaltres que la vostra sancta creu nos fa senyal de figura humana per tal que

⁶⁵ A remarcar la variante *anza* del ms. B (s. xv), variant que deu reflectir una realització ['ə] de l'originària ĩ.

anem pendre martiri per amor de vos, pus que vos lo prenguéis per amor de nos. Mas tant, Sènyer, la creu no ns fa aquest *senyal*, que jo veja negú qui vaja per amor de vos pendre mort ascient. Si l parador, Sènyer, pren en sos filats les aus, no es nulla maravella car les aus no an conexensa daquell engan que l parador lur fa. Mas so qui es, Sènyer, maravella, sí es com los homens daquest mon, com sia cosa que los homens veen e conexen l engan e la falsía del dimoni e daquest mon (Ramon LLULL, *Libre de contemplació de Déu*, v. IV, t. III, p. 43)⁶⁶

- (32) Mos fills ab unes canyes o bordons que portaven en les mans feren *enses* al dit gos e lo gos més se posà a lladrar (s. XVI; *Butll. C. Exc. Bages*, maig-juny 1912)
- (33) més que arrenganyassen las dents y fessen *enza* d'embestir-lo, lo sant hermità se'n burlava (*Sant Martíà*, 122; *DAguiló*; ss. XVII-XVIII, segons *DECat*, s.v. *enze*, 414a27-32)

El DCVB fa servir [32] i [33] com a atestacions de la primera accepció de l'article *enze* m o *enza* f 'ant. Indicació, senyal; gest indicador; cast. *seña*, *ademán*; i, dins aquesta accepció, defineix el sentit de *enza* en [31] com a 'Especialment: Senyal que es fa amb un ocell vertader o figurat per atreure els altres ocells i caçar-los'. Per ventura sí que va encertat el DCVB i tenim en [31], potser més que no pas un ús *especial*, un exemple (molt valuós) dels contextos en què es pogué produir el trànsit (*bridging context*, EVANS & WILKINS: 2000, 550; TRAUGOTT & TROUSDALE: 2010, 35-36; ROSENBACH: 2010, 154-157) entre un sentit originari, més abstracte i situat a l'entorn del domini conceptual de [SENYAL] (i doncs, connectat amb significats etimològics nuclears: cf. adés [1]), i una projecció metonímica d'aquest sobre [OCELL QUE FA SENYALS, OCELL DE RECLAM]; en aquesta línia, és particularment interessant el paral·lelisme amb l'ús de l'hiperònim *senyal* en la resta del text de [31] (cf. els nostres subratllats). Així, doncs, el canvi des del sentit 'senyal' a 'ocell de reclam' podria seguir un camí com el que es reflecteix esquemàticament en la FIGURA I (cf. a l'annex final, FIGURA II, fases I i II).

⁶⁶ Reproduïm aquesta atestació amb una mica més de context molt aclaridor per a entendre un matis semàntic, potser no prou atès, de 'simulació, engany'.

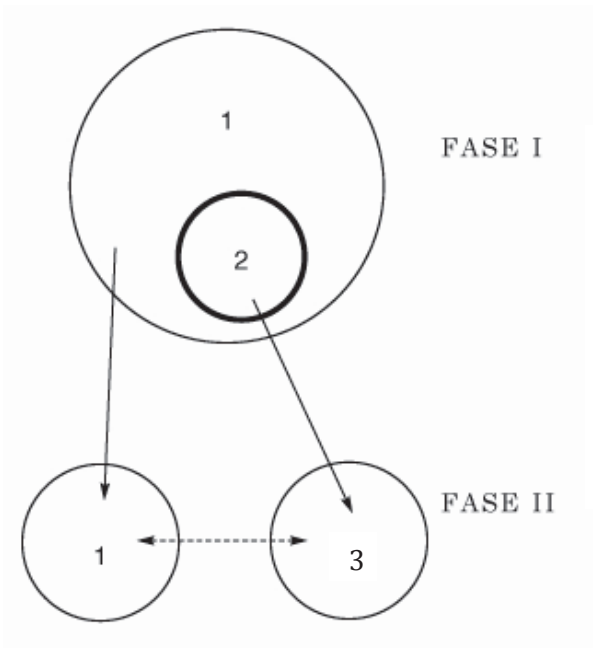

FIGURA I. Primera presentació esquemàtica del desenvolupament dels nodes bàsics de l'estructura semàntica de *enza*. Llegendra 1: 'senyal'; 2: 'senyal que es fa amb un ocell de reclam'; 3: 'ocell de reclam'

El *DECat* (s.v. *enze*), tot i que comença l'article amb una proposta d'evolució semàntica del mot que pressuposa partir d'un significat del tipus [SENYAL],⁶⁷ adopta una posició més, diguem-ne, restrictiva: suggereix que en [31] hi pot haver tant un cas de *enze* 'ocell de reclam' com «de la frase *fer enze de*», ja definida pel *D'Aguiló* com a 'hacer ademán de' (precisament, a propòsit d'aquest mateix exemple de [33]). És a dir, no s'atén la possibilitat d'un *enze/ enza* originari atestat com a [SENYAL] en català fora d'aqueix context fraseològic o, almenys, no se n'aporta documentació.

No convé obviar que el fragment de [31] pertany al capítol del *Llibre de contemplació* de Lluïl dedicat a «Com hom se pren guarda de ço que fan les aus»: és, doncs, dins un context en què els ocells són vistos com

⁶⁷ Cf. «*Enze*, pròpiament 'indicador, senyal, incitació', d'on 'moixó que serveix de reclam per atraure altres ocells', i d'ací per comparació 'home parat, estaquirot'», *DECat* (s.v. *enze*, 413a36).

a referents metafòrics de virtuts i pecats que l'home ha d'imitar o que ha de rebutjar. Com es veurà ací, deu haver estat constant la interacció entre els dominis conceptuals [SENYAL] i [OCELL QUE FA SENYALS, OCELL DE RECLAM] (sentit 1 i 2 de la FIGURA I; i FIGURA II, fases I i II);⁶⁸ i això fins al punt que, si no disposéssim d'atestacions com les de [32] (no atesa pel *DECat*), [33] i les que es presentaran ací més avall, podria pensar-se en una projecció metonímica en una direcció inversa: [OCELL QUE FA SENYALS, OCELL DE RECLAM] → [SENYAL]. De fet, hi ha usos que podrien interpretar-se *a*) com a continuació de valors connectats a 'senyal', *b*) com a projeccions d'ocell de reclam' o *c*), fins i tot, podrien veure's com a manifestacions del tercer efecte de prototipicitat o poligènesi semàntica, en termes de Geeraerts (1997, 62 i s.) i Gronde-laers & Speelman & Geeraerts (2007, 991 i s.).

Caldrà provar de respondre, doncs, dos interrogants no menors, si es vol dibuixar amb un traç més segur aquesta evolució semàntica: *a*) què ha estat primer en *enza*, el sentit 'senyal' o el d'ocell de reclam? i en quin grau han interactuat?, *b*) ha tingut 'senyal' ús fora del context fraseològic de *fer enza (de)?*, i *c*) quins sentits ha desplegat, tant dins aquest context fraseològic com fora? Reflecteix adequadament la FIGURA I aquests sentits i l'evolució que han seguit? Mirarem de respondre aquests interrogants sobre la base dels significats i dels contextos efectivament atestats, bé en la documentació bé en l'ús viu. Com veurem l'evolució semàntica d'aquest petit mot és més rica i interessant del que podria semblar de bon començament. Recordem que presentarem les dades documentals, sense aturar-nos a analitzar-les des d'una òptica teòrica.

Certament *fer enza (de)* es fa trobadora en textos diversos i amb matisos que s'han d'atendre; a més de [31, 32 i 33], n'hem aplegat les mostres que es veuran tot seguit des de la segona meitat del segle XV, amb probable continuïtat fins a l'edat contemporània.

El *Manual del pecador remut* de Felip de Malla va ple de metàfores d'àmbits diversos, sovint molt quotidians, posades al servei de l'explicació

⁶⁸ No hem d'oblidar el relleu cultural de la cacera: és un domini conceptual recurrent en la generació de metàfores i metonímies; això mateix s'esdevé als ocells en la conceptualització i en l'expressió lingüística de qualitats humanes. Ens hi referim més avant.

dels conceptes teològics.⁶⁹ La cacera d'ocell amb mitjans basats en l'engany hi apareix més d'una vegada; adés ja hem reportat un exemple d'aquesta mena amb *enza* 'ocell de reclam' (cf. [12]). Trobem *fer enza* tres voltes en aquesta obra i amb matisos semàntics remarcables. Si més no en dues, hi ha vinculació directa amb el domini conceptual de la cacera (o de la pesca); aquest vincle és més directe en la primera ([34]); cf. l'exemple que s'ha citat adés de Ramon Llull en [31] i el sentit 'senyal que es fa amb un ocell de reclam' en la FIGURA II.

- (34) Aquest <l'home pecador> és com l'aucell qui-s peix de cosa morta, o qui vola baix ab la al-la cansada, e lo món li *fa enza*, ab la qual lo atura, convidant-lo a una vianda de tal condició e natura que-s troba buyt com retorna del past (Felip DE MALLA, *Memorial del pecador remut*, mitjan s. XV, v. III, p. 184)

En la segona ([35]), Crist, déu i home, «fa enza» de la seua humanitat en la creu a fi de capturar el dimoni: 'fa senyal de la seua humanitat' o potser, més tost 'fa representació', 'mostra', 'exhibeix' (i, doncs, incita el dimoni; cf. més avall).⁷⁰

- (35) O beneÿt leó <de la trib de Judà>, qui has vençuda e visitada ab ton dur e gran coltell de omnipotència la serp tortuosa (Job, XXVI°), la serp appellada forrellat per la sua duresa (Ysaÿes, XXVII°), e la balena importuna als navegants per la mar de aquest món, *ut habetur ibidem*, la qual has presa ab ham axí com pren lo peix lo peixcador qui peixca! Car en lo am de la tua divinitat has mesa la esca de la humanitat, e en la Creu ne has *feta enza*, e vinent aquesta balena, aquest leviathan, aquest bremoth, aquest sathan, aquest drach furiós, aquest malvat dimoni ha volguda mordre la esca de la humanitat, e és estat aturat e pres per lo ham amagat de la divinitat, segons tracta bellament e profunda sent Gregori sobre aquell pas de Job a XL capítols: «In oculis ejus quasi hamo capiet eum» (Felip DE MALLA, *Memorial del pecador remut*, mitjan s. XV, I, 268; CICA)

⁶⁹ Cal no oblidar que la caça és des d'antic i encara ara, una metàfora freqüent i de relleu cultural notable. Sovinteja a la Bíblia, en la poesia lírica com a imatge de la relació amorosa, en l'èpica i en la narrativa com a representació de la guerra, en la fraseologia, etc.

⁷⁰ Cf. l'altra metàfora que introdueix paral·lelament el text amb *esca* 'esquer'. Aquesta i moltes altres imatges s'han de posar dins el context de la discussió, nuclear en la teologia de llavors i fonamental dins el *Memorial*, sobre el desig del dimoni d'evitar la mort de Crist: això impossibilitaria la redempció.

Un tret semàntic que també incorporen aquests dos exemples té a veure amb la idea de [SIMULACIÓ] i, fins i tot, [ENGANY]: en [34], ‘el món fa senyal al pecador i li dóna a menjar cosa morta (un simulacre d’aliment, un aliment fals) que, al capdavant, no el sadolla’; en [35], l’estratègia és ‘atraure el dimoni amb la humanitat en la creu i amb l’objectiu capturar-lo amb l’esquer amagat de la divinitat’: no deu ser casual que *a*) ja, en el llatí clàssic i en el medieval, ÍNDEX, -ÍCIS havia presentats connotats per aquesta via (cf. [1], 2.2; i nota 31); o *b*) que en altres llengües es combinen les nocions de [SIMULACIÓ] i d’[INCITACIÓ] en l’accepció de ‘nial, ou artificial, generalment de guix, que es posa dins el nieró o covador perquè les gallines hi vagin a pondre’. No debades i cal subratllar-ho, en el tercer i darrer exemple de *fer enza* del *Memorial del pecador remut* (cf. infra [36]), es destaca precisament que l’enza que fa la Teologia és «vera, sens capció o altra ficció, a certa felicitat»; no és, doncs, una [SIMULACIÓ] (cf. el nostre subratllat):

- (36) Car yo <la Teologia>, incomparablement altificada sobre tota sciència e scriptura humana, preych e declar via de veritat, appellat les gents a la pàtria subirana, regió de vivents, d’on mort, ignorància e vana cupiditat són de tot exellades, e revocant-les de terrenals desigs, los *fas enza vera, sens capció o altra ficció, a certa felicitat*, font e principi de tota bondat inseparable de eternitat (Felip DE MALLA, *Memorial del pecador remut*, mitjan s. XV, I, 223; CICA)

Aquest matís també és en les dues ocurrencies següents, tretes de dues cartes adreçades des de Barcelona per Manuel de Montsuar, degà de Lleida, al comte de Pallars el 22 i el 28 de juny del 1462.⁷¹ Ara en un altre domini conceptual: la guerra, concretament, l’estratègia d’assetjament i presa d’una ciutat. Segons expliquen les dues lletres, les gents del rei fan servir una tàctica semblant a la descrita adés; en el primer, simulen que són pocs i embosquen una part de les tropes i, en haver eixit els defensors de Tàrrrega, els sorprenen els emboscats. En el segon, tot i que el rei

⁷¹ Recordem que Manuel de Montsuar, en el moment d’escriure aquestes cartes, presidia la Generalitat i feia un paper important en la direcció de la lluita contra Joan II durant la guerra civil catalana.

arriba a Lleida amb «tot son poder a cavall e a peu», fa veure només els «XXXX rocins» i, doncs, en haver eixit confiats els defensors, de bell nou «hisque tota la gent dels enemichs».

- (37) Vuy havem scrit correu de Tarrega avisant nos com les gents del Rey a cavall e de peu han mesa emboscha a la vila e *fahent enza de poqua gent* son li exits los de la vila en un pla e la *emboscha ha los dat al damunt* metent los enug e han ne morts e nafrats alguns (Guerra de Joan II; Barcelona, signat per Manuel de Montsuar, degà de Lleida, 22-juny-1462; ed. de Bofarull, 1861, VII: 475)
- (38) Mentre fahiem la present es arribat home propi de Leyda ab letra dels pahers narrants com divendres prop passat lo Senyor Rey ab tot son poder a cavall e a peu vench a la dita ciutat *faent enza de XXXX rocins* e dels de la ciutat isqueren circa cent sens capita seguint los un terç de legua e com foren avançats *hisque tota la gent dels enemichs* e la brega se mescla entre ells de la qual ha morts dels enemichs tres e un gentil home pres e sis rocins mots al camp (Guerra de Joan II; Barcelona, signat per Manuel de Montsuar, degà de Lleida, 28-juny-1462; ed. de Bofarull, 1861, VIII: 92)

Observem que en els dos exemples més tardans citats adés en [32] i [33], també hi ha aquesta idea de [SIMULACIÓ]-[ENGANY] i, a més, la d'[INCITACIÓ], un altre domini conceptual generat inferencialment: s'hi fa veure que es vol atacar i que són pocs els atacants i, doncs, s'incita a respondre-hi. Al fons hi ha un joc d'inferències de molt d'interès, tant en [32 i 33] com en els altres exemples anteriors; és un joc que s'ha de considerar des del punt de vista de qui emet senyal i des del punt de vista del qui el percep:

Des de l'òptica de qui actua com a font del senyal: 'X atrau l'atenció d'Y i es fa que Y crega una determinada cosa amb l'objectiu de provocar-li una resposta': açò connecta, sobretot, amb la noció de [SIMULACIÓ] i (amb un grau més de subjectivació) d'[ENGANY] i també amb la d'[INCITACIÓ]. Des de l'òptica de qui rep el senyal: 'Y infereix que X vol, provoca, espera una resposta': açò connecta, especialment, amb la noció d'[INCITACIÓ]. El concepte d'inferència invitada, lligat al procés de subjectivització, pren ací un relleu important (TRAUGOTT &

DASHER: 2005, 38 i s.; GEERAERTS: 2010, 230 i s.),⁷² en la mesura que és per mitjà d'inferències com arriben a cristal·litzar (lexicalitzar-se o, més tost, semantitzar-se) sentits inicialment només implícits i inferits en contextos com els ací reportats. Aqueixos contextos han de ser els punts de partença perquè es despleguen per davall de la fase II sentits no advertits plenament pels diccionaris històrics, que enriqueixen i que, com veurem, duen a replantejar l'estructura de la FIGURA I. Es tracta d'una xarxa fonamentada en la relació semblança de família característica de les estructures semàntiques de base prototípica, en aquest cas lligada per projeccions de tipus metonímic i també metafòric. Aquest procés de canvi semàntic s'ha d'atendre dins un context cultural en què el model cognitiu idealitzat de la caça és una font important per a la representació de conceptes rellevants per mitjà de projeccions metafòriques de base; cf. alguna de les incloses ací: +LES RELACIONS AMOROSSES/ EL SETGE/ LA TEMPTACIÓ/... SÓN/ ÉS UNA CACERA AMB RECLAM+.

La fase II de la FIGURA II prova de reflectir de manera gràfica la interacció estreta entre tots tres nodes semàntics (2, 5 i 3), a partir de la qual es generaran altres significats (cf. ací infra i § 3.3) per mitjà de projeccions de base metafòrica i, més sovint, metonímica; com es veurà, tot i que en algun cas sembla més palesa la connexió amb algun d'aquests nodes, hi ha una veritable acció, diguem-ne, combinada de tots tres. En aquest sentit, resultarà útil un acostament a l'anàlisi de la gènesi d'aquests sentits segons la teoria de la integració conceptual (MARTINES, en preparació).⁷³

Vegem, per exemple, els sentits aplegats pel *DCVB* (s.v. *enze* o *enza*): f pl 'Incitacions, provocacions; paraules o gests per a incitar qualcú' (Mallorca) i els fraseologismes, connectats amb aquest sentit, «Fer ses enzes a qualcú» 'fer-li ganes d'una cosa mostrant-la-hi, excitar-lo, provocar-lo' (Manacor), «Sofrir ses enzes de qualcú» 'sofrir-ne les exigències, queixes o recriminacions' (Artà) i «Donar enzes a qualcú»

⁷² Cf. també el concepte d'abducció, estretament vinculat a la inferència invitada, proposat per Queller (2003).

⁷³ Hi ha en l'evolució semàntica de *cimbell* un paral·lelisme que cal, si més no, adduir ací: 'campana de senyal' > 'senyal' > 'senyal per atraure la caça' > 'atractiu enganyós' (*DCVB*, *DECat*, *FEW*).

‘incitar’ (*Un Mall. Dicc.*).⁷⁴ Cf., en la FIGURA II, sentits 3 (‘Indicació, senyal que es fan per cridar l’atenció d’algú i que pretenen incitar una resposta d’algú’) i, ja projectat amb un valor genèric de 8 (‘Provocació, incitació’). No són exclusius de les Illes aquests usos. Per ací deu anar «Fer l’enza (o l’enzeta)» del País Valencià amb una notable presència, si més no, des del s. XVIII i amb matisos semàntics d’interès i no atesos.

Cal subratllar que el matís de [SIMULACIÓ] i la connexió amb [OCELL DE RECLAM] són també palesos en molts dels usos que es presenten tot seguit; això fa de mal aplicar una anàlisi lineal com la proposada (tot i que matisada) per Geeraerts (1997, 68 i s.) a propòsit, per exemple, de l’evolució del neerlandès *winkel* des de ‘cantó’ fins a ‘botiga’ fonamentada en la idea del «semantic change from subsets». Ací, en més d’una ocasió, hi ha una veritable acció combinada de dos o dels tres nodes semàntics bàsics ja esmentats adés i reflectits per la FIGURA II. Aquest cas pren encara un caire particular ateses la generació de fraseologismes i la necessitat i la dificultat de concretar els sentits que pot prendre *enze/enza* dins i fora del context fraseològic.

El *D’Escriu* (1851, s.v. *ènsa*) dóna a «Fer la ènsa» el sentit de ‘atraer con disimulo’, accepció que matisa el *DLlombart* (1887, s.v. *ènsa*): ‘simular ó parentar algo para producir un determinado efecto. Empléase, especialmente, en los niños, cuando se trata de inducirles á alguna cosa’. Sembla que pren aquest sentit en el fragment següent del dramaturg Joaquim Balader, de València (cf. una altra proposta en l’excel·lent *Diccionari històric del valencià col·loquial* de Martí, 2006):

- (39) Pos quin atra... doña Ingüent, / *fent l’ènsa* y la solapá; / no ha segut fluixa la pídola / qu’a tots mos ha fet tragar (BALADER, *Mes fá el que vol qu’el que pot*, 1871, 29)

⁷⁴ Cf. les mostres d’ús actual a <http://antudeli.blogspot.com.es/> (darrera consulta: febrer del 2012). Va per ací aquest fragment de Llorenç Villalonga (1993, 71)? o, més tost, per ‘fer el desentès’: «Sola vaig haver de buscar on es trobaven els canelobres. Ja em veu preguntant als meus oncles i *fent l’enze* a les porteries per poder descobrir alguna cosa del que m’havia posat».

«Fer l'enza» s'empra amb un valor semblant a la Marina: 'atraure a algú a fer una cosa i fer-li en acabant una mala passada' (l'Alfas del Pi).

A Alacant «“Fer l'['ensa]” vol dir atraure una xica, roda(r)-la» (informació de Carles Segura, 1995): el joc entre [SIMULACIÓ] i [INCITACIÓ] és un vell tòpic de la conquesta amorosa; vet-la ací en un ús molt pròxim a aquest en una obreta de Jesús Morante Borràs, del valencià central:

- (40) JAUME [L'AGÜELO]. Hola, hola... Catalina, qué, ¿cóm aném de novio? / CATALINA. D'aixó parlabem... / JAUME. ¿Qué no'n cau ningú en l'enfilat? / CATALINA. (Qué ganas té vosté de broma! / JAUME. Chica, anímat. A vore cuán nos dones una atre día bo... / [...] / ROSA MARIA. Vosté s'empeña en ferli l'enza... / JAUME. Si a ella li agrada... i disfruta d'aixó (Jesús MORANTE BORRÁS, *La muntanya d'or*, 1956, 55)

El castellanenc Bernat Artola fa servir diverses vegades «Fer l'enzeta» per a referir-se, més tost, al coqueteig:

- (41) < Títol > *L'enseta*: / ¡Ai xiqueta que'm vas fent l'enseta! / ¡mira tú que ja et veig i no et veig! / Vols tentar-me, com una doneta, / i tentar és un acte molt lleig! / ¡Els jocs perillosos / no's deuen jugar; / i en jocs amorosos / tot és començar! (Bernat ARTOLA, *Poble*, 1949, 61)
- (42) Si a ta mare li dieun coqueta / i a ton pare coqueta i rotllet /, a tu més, perquè fent-me l'enseta (Bernat ARTOLA, *Obres completes*, 1983, I, 123)
- (43) Ai xiqueta que em vas fent l'enseta! / mira tu que ja et veig i no et veig! / Vols tentar-me, com una doneta, / i intentar és un acte molt lleig! (Bernat ARTOLA, *Obres completes*, 1983, I, 188)

També és castellanenc Tomàs Escuder Palau, l'autor o el recol·lector de la rondalla «El conillet de la boca esgallada»:

- (44) Tan bé va quedar apanyat; tan apanyat que no van venir-li <al conill que es reia d'uns xiquets que jugaven> mai més ganas de fer l'enze a ningú. No era un gat escaldat, però com a conill ja en tenia prou (Tomàs ESCUDER, *Contalles*, «El conillet de la boca esgallada», 1983, 117)

Sembla que va per ací Quico, en *¡Quico sentensies!* de Josep Gregori Climent, sainet ple d'espardenyades:

- (45) QUICO. ¡Si le he degido lo de *haser el ansa* es porque los he pillao torrando el cacau!⁷⁵ (Josep GREGORI CLIMENT, *Quico sentensies!*, c. 1950, 15)

I, fins i tot, aquest text assagístic de Josep Pin i Soler, nat a Tarragona:

- (46) ¿Qu'haureu avensat, picapedrers, boters y ebanistas, quan el diumenge vos haureu calsat unas botas qu'os faran sortir ulls de poll, quan el barber os haurà perfumat com una madama y l'estanquera venut mitja dotzena de cigarros de tres quartos per anar à *fer l'enza* pels cafès hont hi ha cantadora? Res de bo (Josep PIN I SOLER, *Varia*, I, 1903, 155)

La [INCITACIÓ] pot esdevenir [MOLESTIA]. Potser és açò el que hi ha a la darrerria del s. XVIII en la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana:

- (47) Una cerrada de gicots que portava el fusil a nostron Gimo, y s'havia descarriat per atre puesto *fent la enseta*, pera deixar-lo encavar a son espay (GALIANA, *Rondalla*, 1769²; ed. de Joan PELLICER, 1986, 209)

El DCVB (s.v. *enzeta*) havia aplegat la locució però sense definir-la, cosa que sí que fa l'editor de *Rondalla de Rondalles*, Joan Pellicer (1990, 147): 'provocar, fastidiar <sic>, molestar'. Aquesta és la definició de «Fer l'enza» que afegeix Enric Valor a la «Llista de paraules del *Fabra* que caldrà esmenar» (1948, 165), on, a més, fa constar el caràcter femení del mot entre valencians (i no sols):

- (48) *Enze* m. = enza, femení. Nova ac.: «fer l'enza» fer rabiar, molestar algú.

I la fa servir amb aquest sentit en l'obra literària:

- (49) -I quin nom em tocarà? —demanà ell, no gens content, ell que era el més llest i malpensat de tots. / —Et diràs Plegallana. / —Ara, digues-nos quina feina et reserves per a tu, Bartomeu —s'interessaren els altres germans, a cor, que sem-

⁷⁵ «Torrar cacau» 'festejar'.

blava que li feien l'enza (Enric VALOR, *Obra literària completa*, «Esclafamuntanyes», 1976, II, 26)

- (50) i em van rebre els abraços amorosos de la mare i les bromes de l'Erminieta. / L'operari, l'operari —xisclava *fent-me l'enza* (Enric VALOR, *Temps de batuda*, 1991, 42)

En tinc referència de llocs diversos; per exemple, d'Ontinyent (la Vall d'Albaida): «Fer l'enza» 'fer la punyeta';⁷⁶ de Vila-real (la Plana Baixa): «Fer l'enza» 'punxar, molestar'; «Fer l'inzeta» 'ídem' a Ibi (l'Alcoià).⁷⁷

I tot açò dins el context fraseològic, sobretot, amb el verb lleuger *fer*. Cal remarcar que *enza* també es fa present tot sol; ara bé, no s'allunya gaire dels matisos observats fins ara; vegem-ho cronològicament.

Són molt valuosos els tres exemples següents de la segona part del s. XV: ofereixen el que podria veure's com a contextos de procés en el canvi semàntic (cf. adés *bridging context*), en estadis diferents, entre dos dominis conceptuals ([SENYAL] i [OCELL DE RECLAM]). El vincle amb aquest darrer àmbit és més directe en [51]; se situa dins una metàfora en què el model cognitiu de la [CACERA AMB RECLAM] és projectat sobre la [NAVEGACIÓ]: els perills de la mar governada per un déu cruel que es deporta caçant els navegants amb l'aparent bonança són conceptualitzats en termes de la caça amb reclam; de bell nou, hi ha la connexió amb els conceptes de [SIMULACIÓ], [INCITACIÓ] i [ENGANY]: +LA BONANÇA (→ 'senyal, indicatiu d'una bona travessia que incita els navegants a solcar la mar és només simulada, aparent i, doncs, enganyosa') ÉS ENZA DE NAUFRAGI (→ 'la captura dels navegants per Neptú'+); aquesta metàfora és reforçada per la sinònima i juxtaposada: +LA TRANQUIL·LITAT ÉS EL BRELLADOR DEL DÉU NEPTÚ+;

- (51) Per ço bonança és *enza* de naufragi, tranquil·litat és lo brellador del déu Neptumpnus, segons han dit los poetes antichs, com se vol deportar en la caça dels hòmens (Felip DE MALLA, *Memorial del pecador remut*, mitjan s. XV, III, p. 165)

⁷⁶ Comunicació escrita de Marisa Tomàs, 2012.

⁷⁷ Comunicació escrita de Glòria Gómez, 2012.

El context és diferent en [52]; tot i que s'hi identifiquen elements propis del domini de la [CACERA], s'apel·la l'amor perquè pare atenció sobre qui llança les sagetes; no pot atendre qualsevol qui (inferim que enganyosament, immerescudament) el reclame: 'no ha de fer cas de qualsevol enza'.

- (52) O amor! Guarda donchs on vers despara de ton arch la sageta, no vulles fàcilment creure a tota *enza*. No vulles vanament lo rich tresor de ton carcaný despendre, ne tu mateixa sens rahó esmerçar là hon no pots ne haver guany speritual ne traure lo cabal (Felip DE MALLA, *Memorial del peccador remut*, mitjan s. XV, III, p. 194)

En aquest tercer testimoni, la connexió amb la [CACERA] és menys evident que en els dos anteriors: s'hi pot inferir. *Enza* connecta amb els conceptes de [SENYAL] i [SIMULACIÓ]-[ENGANY] i [INCITACIÓ]: dins el senyal i sota l'aparença de subtil⁷⁸ raó, s'hi amaga verí a fi de conduir-nos a la mort espiritual:

- (53) D'on < del fet que Jesucrist perdonà els qui el crucificaven > puch verdadera-ment dir que, si als indurits impenidents peccadors, usant de ta gran misericòrdia, per força volries salvar, si a fer lo contrari no t'obligava justícia, molt més a mi, que no sols t'ó demane, mas affectadament mi prepare. E, si no tant com deuria, causa-u que són dins mi los sperits rebel·les, puix que, peccant aquell rebel·le pare, ab ell perdem la primera gràcia, los quals poch ni molt perjudiquen la voluntat llibera del franch arbitre, mas ab la subtil *enza* de rahó, dins la qual amaguen aquell de semblança de bé tan mortal verí de les antigues metzines, poden lo voler nostre no forçar, mas voluntàriament a la mort presentar-nos (Jeroni FUSTER, *Omèlia sobre lo psalm «De profundis»*, 1490; ed. de FERRANDO: 1993, 103)

Són remarcables les atestacions següents, ja del s. XIX ençà, en què hi ha aqueix valor d'engany, ací en l'àmbit del coqueteig, com adés amb «Fer l'enza»:

- (54) Les chiques boniques qu'es vòlen casar; / Lluint clares batistes / Y gases y listes / Capolls y atres *enses* del art d'engañar (Peiró DAUDER, "La Glorietà"; dins LLOMBART (ed.): 1878, 173)

⁷⁸ Deu ser *subtil* 'agut, penetrant'.

- (55) Mai no podràs disfressar-te / amb cosmètics i perfúm / perque, només cal mirar-te, / ja està més clar que la llum. / L'espillet que te retrata / és la llei que diu al cas: / «¡Ton pare no té nas; / ta mare és xata!» / ¿Per qué no prens, amoroosa, / l'enseta sense maldir? / ¡Vols fer-te la desdenyosa, / i et fons de massa fingir! / Ja saps que, parlant en plata, / això tens, això tindràs: / «¡Ton pare no té nas [...]» (Bernat ARTOLA: 1949, 35-36)

En la mateixa línia de «Fer l'enza» 'fer rabiari, molestar algú', vist adés, trobem *enza* com a 'trampa, engany' en la rondalla *L'amor de les tres taronges* d'Enric Valor: en ple convit de noces, apareix una papallona que la núvia (en realitat, una bruixa) sap que és la princesa Silvana, que havia patit un encanteri de la mateixa bruixa:

- (56) ¡Ah, si ella <la núvia-bruixa> hagués tingut a mà una vareta de virtuts, un foc per a tirar-li pólvores màgiques... no hauria durat massa l'enzeta de la papallona! (Enric VALOR, *Obra literària completa*, «L'amor de les tres taronges», 1976, II, 153)

Encarna Vicente (2000, 535) reporta de Lluçena (l'Alcalatén) «*enza*. Enze, persona que incita o provoca a fer alguna cosa. *Ja està bé de fer l'enzeta, deixa el teu germa!*». Moret (ed.) (1995, 172) aplega al Matarranya «Ser una *enza*» 'importunar'. El DCVB situava aquest sentit al Maestrat i a Castelló i el documentava en Josep Pasqual i Tirado: «Eren la admiració de tots i la *ensa* pera que el sinyo Quico poguere en motiu fer el article» (*Del Raval... i en festes*, 1922, p. 6). Aquest sentit deu, si més no, haver estat més corrent en altres èpoques; s'hi acostava aquest passatge dels diaris del Baró de Maldà a la primeria del s. XIX o en *Lo rondallyre* del vallesà Francesc Maspons de la darrerial del mateix XIX:

- (57) Com Berenguer és un *enze* i *cacciadiavoli* astut, preveient los molts vots que devia de tenir don Joan Canaleta, tramà i féu sa unió ab lo partit de Berga per fer diputat a son amic Clarà. Però, descoberta sa trufa e intencions d'enganyar a Berga i fer ell tot lo negoci [...] (Rafael AMAT, *Calaix de sastre*, VI, 1802, 47)
- (58) Los de la casa primer no'n feyan cas, com que ab lo dolor ni menos se'n adonavan, mas tant y tant ho van sentir y veure que'l xicot may parava de murmurar-

ho ab cara de *ensa* y mofa, que's van creure que se'n burlava (Francesc MASPONS, *Lo rondallayre: Quentos populare catalans*, 1871, 80)

Certament pot sobtar que un mateix mot arribe a prendre un significat com aquest darrer i, alhora, el de 'persona aturada, mancada d'iniciativa i d'enteniment' (del qual ens ocupem tot seguit; cf. § 3.3). Per entendre-ho, cal una descripció que atenga l'evolució de l'estructura semàntica de caràcter radial, amb nodes connectats per relació de semblança de família i canvis de significat condicionats per factors de caire enciclopèdics (efectes prototípics 2 i 4, GEERAERTS: 1997, 22). Com veurem, la connexió més directa amb algun dels tres nodes, concretament amb el núm. 5 de la FIGURA II, més que no pas amb el 2 i amb el 3, deu explicar aquestes evolucions en bell principi contradictòries.

És remarcable el fet que aquests usos s'hagen projectat fora del català. A Oriola, on també coneixen (com s'ha dit més amunt) *ensa* 'señuelo para atrapar pájaros', hi ha «Haser la *ensa*» 'halagar' (GUILLÉN: 1974, 324 i 267). Semblantment, Pérez Maeso (1990) arplega a Torrevella *ensa*, «palabra derivada de la murcina *enza*, que significa reclamo o señuelo. Dícese de aquello que sirve para atraer engañosamente la atención de alguien o algo» i «Haser la *ensa*» 'hacer o mantener una actitud engañosa respecto de cualquier situación a fin que la resolución de la misma sea favorable a nuestros intereses'. El *VocMurciano* de García Soriano (1932)⁷⁹ defineix *enza* (que vincula amb el català *enza* 'señuelo') com a 1. 'señuelo, cimbel', 2. fig. 'atractivo, incentivo', 3. 'inclinación, afición' i 4. 'Lo mismo que *guinsa*:⁸⁰ «Hacerse la *enza*». Precisament, llegim *enza* en el murcià de Fuentes Ponte (1872) amb els sentits de 2 i 3 del *VocMurciano* (cf. 6 ocurrencies al CORDE).

Enza arriba a l'interior d'Aragó: Crespo (1990, 163) recull «Hacer *enza*» 'hacer simulacro o ademán de' arreu de la comarca del Xiloca. Al Maestrat aragonès «Hacer el *enza*» és 'incordiar' (ALTABA: 1985, 41).

⁷⁹ El *DRAE* (1925) ja incloïa: *Enza* '1. Murc. Señuelo, cimbel', 2. *Murc. fig.* Señuelo, cualquier cosa que sirve para atraer' i 3. *Murc. fig.* Inclinación afición'.

⁸⁰ *Guinsa* és variant del català *guitza*.

3.3. 'PERSONA ATURADA' (S. XVIIIB → S. XXI). [= 'PERSONA ATURADA']

Els animals, en general, i els ocells, en particular, són un veritable planter de representacions conceptuals per a la categorització i l'expressió lingüística de l'aspecte, de la personalitat i el comportament de l'ésser humà. Hi ha una focalització d'alguna de les qualitats físiques o caracterials atribuïdes a les bèsties: el verí de l'escurçó o el comportament (en aparença) tossut i poc intel·ligent del ruc han estat projectats metafòricament sobre l'ésser humà per expressar la maldat o la manca d'intel·ligència. Entre els ocells, recordem que la gralla, el gamarús, el capsigrany o el capsot, el soriguer, el falcó, el gall, la gallina, la merla, la cadenera, el mussol... han estat útils per a expressar conceptes (qualitats o estats) vinculats amb les persones, com ara [VEU ESTRIDENT] o [LOQUACITAT BUIDA I MOLESTA], [ESTUPIDESA], [OBSTINACIÓ], [BONA VISTA], [FANFARRONERIA], [COVARDIA], [EMBRIAGUESA], [REFREDAT], [CARÀCTER TACITURN I SOLITARI]...⁸¹ Vet-ne ací una mostra amb *enza* i altres; el subratllat destaca els trets del comportament del personatge descrit que connecten amb els ocells al·ludits:

- (59) CANDRO. [...] Y ensopego ab la gent al mitj del día, y tothom me diu *enza* y *gamarús*, y'l paré'm vol lligar à un pal per espantar als aucells, que se'ns menjan els pèsols, y tú n'ets la causa./ NICETA Si que m'estimas! (Àngel Guimerà, *Saynet trist*, 1910)
- (60) TONET. I quan sóc dins del café,/ no veig culleres ni copes,/ si em criden els parroquians/ faig un posat com una òliba;/ fins em cau el davantal,/ i em tiro el xarop per sobre,/ i l'amo em despatxarà/ perquè diu que li faig nosa,/ I et juro que és veritat,/ no sóc ni cambrer ni home,/ que sóc un estaquirot/ sempre arambat a les portes,/ pensant en tu dia i nit.../ Em sents, Carmeta, m'escoltes?/ CARMETA: Prou que t'escolto, Tonet, i totes aquestes coses que m'has dit

⁸¹ Recordem que, fins i tot, els noms dels ocells han servit per a generar verbs que també expressen estats i comportaments humans; cf. *astorar* o *esparverar*, derivats dels ornitònims *astor* o *esparver*. És aquest un àmbit molt productiu per a l'estudi del canvi semàntic per mitja de la teoria de la integració conceptual o *blending*; cf. MARTINES (en preparació).

m'agraden molt./ TONET: Que sóc un *enze* i una *òliba*? (SAGARRA, *Obres completes: Teatre*, I, 1979, 1657)

Com sabem, *enze/ enza* no designa un tipus d'ocell en concret: dóna nom a aquell que fa de reclam. Deu haver estat precisament aquest paper de reclam el punt de partença per a la generació d'un raïm de significats que convé atendre, vinculats, segons mostra la documentació, amb la idea d'[ESTAR ATURAT]. Això connecta amb el fet que les *enzenes* acostumen a tenir-se lligades o engabiades i, com s'ha vist en les descripcions que hem aportat adés sobre aquesta tècnica de captura dels ocells, cal que les facen bellugar (amb un cimbell o amb un cordell o llença) perquè atraguen millor els pardalets; i, fins i tot, potser remet, més tost, a les *enzenes* figurades, fetes de suro, de fusta, de couro, etc. amb què es prova de simular l'ocell viu...⁸²

Les primeres atestacions sembla que van per aquesta via, més que no directament per la idea d'[ESTUPIDESA], ara la més corrent, si més no en els usos més estandarditzats. Cf. aquest passatge del *Calaix de sastre* del Baró de Maldà en què a la darrereria del s. XVIII *enza* prenia un sentit ben proper a aquest:

- (61) Està a arribar de Madrid el fill, cadet de guàrdies espanyoles, Josep Maria, ab llicència. I, no havent-li provat be la carrera que ha pres, no havent pogut entrar

⁸² Joan Amades (1951, 222) per explicar la frase «SEMBLAR UN ENZE. Per a tractar algú d'apocat, poc llest, baboia, etc.», recorda que «es dóna el nom d'*enze* a l'ocell que es fa servir com d'esquer per a la cacera dita d'*enze*. Generalment, sol fer-se servir per a aquest paper un mussol, posat damunt d'una crossa clavada a terra i lligat per una pota perquè no fugi»; i afegeix: «L'*enze* fa mil excentricitats i estranyeses per cridar l'atenció dels ocellets, que van a la seva vora per contemplar les extravagàncies del mussol, i es troben agafats quan menys s'ho pensen. L'*enze* fa, doncs, un paper còmic, ridícul i ben poc airós entre els ocells». No és una proposta explicativa incompatible amb la plantejada ací, almenys quant al sentit de 'babau'; de tota manera, no atén a) que no sempre es fa servir el mussol com a esquer, b) que la idea d'[ESTAR ATURAT] sembla prèvia, a la llum dels textos, i c) que hi ha altres sentits la gènesi dels quals no s'adiu amb aquesta proposta (p. ex., 'restar aturat, sorprès, indecís, estupefacte', 'fer el desentès' i altres que es veuen ací més avant).

en el compliment de sa obligació en lo reial servei, per sa indolència i molt curt de talent, deixant-lo inhàbil per prosseguir-lo, vindrà com novici d'algun convent de frares, que no té intenció de professar o voler ser frare; no quedant-li, después de fetes les caravanes, sent novici de la religió de Malta, que professar, a voler, per no *quedar-se una enza* tota la vida; havent deixat aquesta carrera militar sens casi reflexió, si que més prest a la babal·là, com s'ha vist; havent-nos Jo. Maria fet quedar mal, i a mi principalment, com a pare. I tot quant s'ha gastat per ell, en equipar-lo d'uniformes i demés de sombrero ab galó de plata i espasa ha estat com si s'hagués llençat al carrer (Rafael AMAT, *Calaix de sastre*, IV, 1799, 60-61)

No deu ser un ús pretèrit. *Enze/enza* sovinteja en contextos comparatius i fixats, que al·ludeixen a aqueixa idea d'[ESTAR ATURAT] ja projectada metonímicament sobre un altre domini (segons una relació causa-efecte): [SORPRESA, INDECISIÓ, ESTUPEFACCIÓ]. Pot servir-nos de referència el CTILC, esmentat adés: de les 197 ocurrencies de *enze/enza* d'aquest corpus, n'hi ha 22 del tipus següent:

- (62) Me vaig quedar sense paraula que respondre... *parát com un enza*, en mitj del carrer (Dolors MONSERDÀ, *La Montserrat: novela de costums del nostre temps*, 1893, 250; CTILC)
- (63) L'assistent *quedá fet un enza*, sense dir una paraula (Marià VAYREDA, *Recorts de la darrera carlinada*, 1898, 186; CTILC)
- (64) quan elles diuen que sí / esbiaixant la mirada, / i l'home *es queda plantat* / amb les mans a les butxaques, / *com un enze* que no ho veu / o que no vol enterar-se'n (Josep Maria SAGARRA, *Obres completes*, III, 1957, 90; CTILC)
- (65) A la porta del bar hi ha, *aturat com un enze*, un xinès que duu un carretonet en el qual hi ha escrit: Wang-Lin. Ice cream (Josep M. de SAGARRA, *La ruta blava: viatge a les mars del sud*, 1964, 164; CTILC)
- (66) I ens *quedem parats com dos enses*. Jo la mirava extassiat, però no n'hi ha prou d'extassiar-se (Santiago RUSINOL, *Obres completes*, 1973, 338; CTILC)

Aquesta noció es veu reforçada a voltes amb adjectius com ara *encisat*, *encantat*, *bocabadat*:

- (67) Lo padrí, qu'ab goig la porta, / Sembla un enza d'encisat (Frederic SOLER, *Poesías catalanas*, 1875: 253)
- (68) CAT. No, aixó ¡may! / FEL. ¿Perqué no? Véyam explicat. / CAT. Perque es un enza encantat. / FEL. No, dona; lo que pots dir, / qu'es vergonyós y cobart / quan té de enrahoná ab famellas (Anton PORTABELLA, *Un joch nou*, 1900: 15)
- (69) Volia marxar, però va sentir un que deia admirat i bocabadat com un enze: - Quan li toqui al senyor Batlle (Valeri SERRA I BOLDÚ, *El pescador de Barcelona*, 1986, 24)

En tinc mostres d'ús popular. Massip (1991, 224b) defineix *enza* f 'persona aturada, mancada d'iniciativa' en el lèxic tortosí. Diuen a Calaceit (el Matarranya), segons Blanc (1994, 84): «Mira'l, aquí s'està parat com un *enza*»; també al Matarranya, hi troba Moret (ed.) (1995, 149): «Fer l'*enza*» 'badar'. Fins i tot al País Valencià: «"S'ha quedat fent l'*enza* (o la *enza*)" s'utilitza quan una persona s'ha quedat parada davant d'una situació concreta que li ha sobrevingut» a Borriol (la Plana Alta).⁸³ A Alcoi, per aquesta via, pot prendre algun matís particular: «Quedar-se [^lε]nza» es refereix «quedar-se ert o tes pel fred».⁸⁴

Certament, per mitjà d'una inferència, la [IMMOBILITAT] (> [SORPRESA, INDECISIÓ, ESTUPEFACCIÓ]) pot ser interpretada com a [INCAPACITAT PER A REACCIONAR] en un context inesperat o de pressió i, doncs, com a mancança d'intel·ligència, com a [ESTUPIDESA]. Són molt il·lustratius aquests fragments de *La vida en lo camp* del penedesenc Gaietà Vidal:

- (70) En fi's quedá en lo lloch ahont se trobaba, fêt un ensa: com si li haguessen clavart: tot confós, tot aturidit, sens saber pendrer un determini (Gaietà VIDAL, *La vida en lo camp*, 1867, 205)⁸⁵

⁸³ Comunicació escrita de Rafael Ramos, 2012.

⁸⁴ Comunicació escrita de Rafael Jordà, 2012.

⁸⁵ Cf. més avall [73] de la mateixa obra però vinculat amb [ESTUPIDESA].

O d'*Els sots feréstechs* del barceloní Raimon Casellas, amb paper adjectival:

- (71) Es un bon home, sumís, obedient... però fret, una mica *enza*, estaquirot... Li manca ànima, esperit, pera ferlas parlar (Raimon CASELLAS, *Els sots feréstechs*, 1901, 114; CTILC)

Siga'm permès de dur ací aquesta facècia aplegada per Joan Amades a Llers (l'Alt Empordà) l'any 1918; la petita història prova de justificar la dita «Fer l'enze, com els de Taravaus», emprada, segons l'editor, «per a tractar algú d'encantat, de tanoca i de toix». Com es veurà, en realitat, el fons del relat és la incapacitat de prendre una decisió:

- (72) Una vegada en anar tot el poble de Taravaus en processó a visitar la relíquia de sant Llambert de Lledó, per efecte d'un vot per pluja, pel camí va desencadenar-se una tempestat furiosa. Per no saber què era preferible, si tornar-se'n o seguir endavant, fou decidit deturar-se per esperar que passés la gran plujada, per tal de no disgustar els que volien continuar si se'n tornaven. En arribar a Lledó, tothom mullat fets un xop, la gent els preguntava què havien fet davant d'aquell torrent d'aigua, i els de Taravaus constataven que havien fet *l'enze* (Joan AMADES, *Folklore de Catalunya*, I, 1974, 1193)

Bofarull & Blanch (1867, 83) incloïen «Estar com un enza, estaquirot» dins un «índice de las frases mas peculiares del idioma catalan» (capítol VI, «De la preposicion»). Entre els refranys populars arregats per Joan Amades (1980, 52) hi ha «Quedar com l'enze del Miracle» 'Quedar parat, encantat'.

En tenim referència en la lexicografia, si més no d'ençà del *DBelvitges* (1803), que, precisament incideix sobre aquest vessant en la definició: *ensa* 's. m. L'home parat que no t'acció, ni desempenyo. *Meliloto. Stupidus, fatuus*' (única accepció) i «Quedar fet un enza» 'loc. *Embarzarse. Immotum stare*' (*DBelvitges*, s.v. *ensa* i *quedar*); el *DLabèrnia* (1839, s.v. *ensa*) reprèn i eixampla aquests materials: *enza* m 'L'home parat que no t'acció, ni desempenyo. *Meliloto. Stupidus, i'* i «Quedar com un enza» fr 'Quedar embadalit. *Embazar, quedar hecho un buazán*,

Semblar un enza fr. Parecer tonto. *Stupefieri*;⁸⁶ *ensa* '(Aucell). *Señuelo*. Lo home parat. *Meliloto*, «Estar com un enza» V. *Babau* (*DSaura*). El *DBalari* (s.v. *enza*) arreplega «Quedar-se fet un enza» 'quedar suspens, atónito'.

El diccionari normatiu (*DGLC* de Pompeu Fabra i *DIEC2*) encara ara defineix *enze* com a 'persona aturada, no gens deseixida'; el *DCVB*, tot i que prioritza aquest matís en la definició (s.v. *enze*, 5), hi afig en una coda la idea d'[ESTUPIDESA], certament molt connectada i com, al capdavall, ja feien (i també secundàriament) els diccionaris de segles passats (cf. adés): 'persona aturada, mancada d'iniciativa i d'enteniment'. Vet-ne alguna mostra amb paper adjectival:

- (73) Mentres tant lo Joanet sonreya desitjant que la dansa quedás per'ell. / - Mès que pensáu qu'habia fet proposit de ballarla? No era tant *ensa* que no's conegués (Gaietà VIDAL, *La vida en lo camp*, 1867, 154; citat també pel *DBalari*)
- (74) Hi havia pescadors entesos, i altres que eren uns *enzes*, que treballaven com a màquines. No, ell no volia ésser dels *enzes*: hi posaria el cor (Joaquim RUYRA, *Pinya de rosa*, 1920 [1980], II, 67)
- (75) N'és de pesada quan s'hi posa!... I repeteix, repeteix fins a la sacietat, com si tots els qui l'escolten fossin sords o *enzes*... (Carles SOLDEVILA, *Valentina*, 1933 [1982], 97)
- (76) Cal pensar si no és solament, com deia Carner, que la felicitat ens sorprèn fent cara d'enze, sinó més encara: que només *soprèn* els *enzes* (Joan FUSTER, *Obres completes: Diari 1952-1960*, 1975: 172)

Enza, aplicat a les persones, pren el sentit de 'badoç' a Torreblanca, 'persona poc llesta' a Vinaròs i al Maestrat, accepció no enregistrada al País Valencià. Manuel Foguet Mateu, arrelat a Vinaròs, l'empra amb aquest sentit en una peça teatral:

⁸⁶ El *DMartiGadea* (1891, s.v. *énsa*), potser seguint el *DLabèrnia*, interpreta l'equivalent espanyol *meliloto* en el primer sentit que en dóna el *DRAE*: 'bot. Meliloto: especie de trébol'.

- (77) CARMETA. (*A Chochim*) Porta'm les ulleres! Estan a la lleixa. (*Chochim no's mou*) Ché, corre, *ensa!*/ [...] / VICENTET. Ai!, pos mala suerte!; si'm moro ans d'acostumar-me! / CHOCHIM. Eres un *ensa!* Lo que faré yo, si mol m'apures, serà véndreme-u. (Manuel FOGUET, *Bona nit, cresol*, 1984, 21 i 33)

Llegim a la premsa digital de les comarques valencianes septentrionals:

- (78) Segons el diputat autonòmic d'Esquerra Unida-l'Entesa, Ramon Cardona, les inversions «pressupostades» per al Baix Maestrat, són únicament *fer l'enza*, i no una actuació com pertoca, en els casos de Benicarló, Peníscola i Vinaròs (*News Vinaròs*, 8-IX-2004; http://news.vinaros.net/v7/ehhtml/p_altrespobles_08114.htm)

En aquesta línia, a Cocentaina (el Comtat) diuen que una [*ɛ*]nza és una 'persona que no té trellat'. A la Torre de les Maçanes (l'Alcoià), "Fer l'enza" és 'fer l'animal, fer el bacora'. I més al sud: «Fer l'en[s]a» és 'fer el borinot, comportar-se com un babau, actuar sense trellat' a Elx (el Vinalopó Mitjà).⁸⁷ Amb aquest valor apareix en un fragment d'*El Mòle* que comenta l'escassa traça d'un *melitar* de l'època:

- (79) pero ya que Nogueras no ha fet mes que sombra com els olmos y no fruit [...] Pos señor govern, si lleva la Ecselensia á Nogueras, sápia la nasió per qué el lleva: si no se li ha manat atacar als facsiosos, y sí que fera *la énsa*, no llevarlo, porque no té culpa ell, sino el menistre que li hu-a manat (*El Mòle*, I, 28-III-1837, XV, 234)

Els matisos poden ser diversos, tot i que connectats. «Ser una *enza*» a Fraga és 'ser massa bona una persona' (Josep GALAN: 2003, 69): no debades la bondat i l'estupidesa sovint s'han vist com a properes...

Connectant amb el vessant més físic, llegim en una peça teatral de l'alcoià Joan Valls:

- (80) ¡Marianet! ¿Pero que et passa? / Sembles una ànima en pena, / no fas cas dels aliments / i et veig cara d'*enza* / des de que el cartel de festes / t'ha trastornat la mollera (Joan VALLS, *Sainets alcoians*, 1972, 288)

⁸⁷ Comunicació escrita de Josep M. Escolano, 2011.

La [IMMOBILITAT] pot haver estat interpretada com a indicatiu de [MANCANÇA DE VITALITAT] > [FEBLESA FÍSICA, MALALTIA]. Va per ací la definició que fa el també alcoià Eugeni Reig (2005,² 339): «Es diu d'algú que està fet una enza quan està embajanit, sense vivor, sense reflexos, quan té un semblant inexpressiu, quan ha perdut bona part de les seues facultats mentals per causes patològiques o per envelliment. També s'usa per a expressar que algú està decrepít o que està molt flac, desmillorit, demacrat»; proposa com a equivalent «Estar xaruc» (cast. «Estar gagá»).

Ha experimentat una projecció des del domini de les persones cap a elements connectats amb les persones i, en menor grau de freqüència, els animals i, fins i tot, les coses. No és estrany referit a la *cara* o al *posat*, elements que més clarament denoten l'actitud de l'individu, com a complement de nom o directament com a adjectiu:

- (81) Cuidarme vós, cap de ruc, totxo, talòs, *cara d'ensa* ètic, pallús! (Carles SOLDEVILA (trad.), *La festa dels reis*, 1907, 152)
- (82) Fumava sempre, enraonava poc, tenia un *posat d'enze* i semblava mig adormit. Sospito que transportava un venerable pòsit de cervesa i que el seu estat natural era una certa flotació mental i una mà lleugerament balba i incerta (Josep PLA, *Obra completa: Retrats de passaport*, XVII, 1969, 128)
- (83) jo, per exemple, si alguna vegada em faig retratar, sempre quedo amb aquell *posat una mica enze* d'un esportman sense facultats (Josep Maria DE SAGARRA, «L'aperitiu», *El mirador*, núm. 161, p. 2)

El DCVB aporta: «Quinas preguntas més *ensas*! —digué la Tuyas» (Joan PONS, *L'auca de la Pepa*, 1893, 139).

Sé'n troben casos en què qualifica animals; en l'exemple següent s'aplica a uns gossos de cacera que es fan *enzes* ('atordits') a causa de l'esforç, el sol i la calor

- (84) Moltes de les hores bones de la meua vida les vaig passar [...] acompanyant-lo en les seves suades [...] perseguint els dos o tres ramats de perdius que trobaven defensa sota les pampolades de les [...] vinyes. [...] vaig aprendre d'ell que els gossos

perdiguers en les planes de vinyes altes no servien de res per totxos i curts de vista i cançoners [...] i que, si a la sortida van davant del caçador, a la mitja hora de sol ja fan el ganso i estan fets uns *enzenes*, treient dos pams de llengua feta una font que rega les petjades de l'amo (Jordi ARNAU, «Memòries d'un cabaler», *Catalunya social*, 422, (13 juliol 1929), p. 539; CTILC)

I per aquest procés de projecció, s'estén a qualificar altres coses, ja lluny de l'àmbit conceptual del [CARÀCTER DE LES PERSONES]:

- (85) Les escorrialles de la seva època florida, van servir per a moblar aquell pis d'una manera desgraciada i impròpia, i alguna calaixera o algun mirall, famosos dintre de la història de la casa, feien en el pis *un paper enze* i escrostonat de relíquia [...] / La manera de produir-se d'aquell xicot no admetia terme mig entre l'escomesa animal i un *lirisme delicadament enze* (Josep Maria DE SAGARRA, *Vida privada*, 1932, 46 i 128; CTILC)

En segons quines situacions, la [IMMOBILITAT] pot ser entesa com a índici de [INDEFERÈNCIA, VOLUNTAT DE NO IMPLICAR-SE, FER-SE EL DESENTÈS]; aquesta inferència deu explicar el sentit de 'hacer el desentendido' que dóna el *D'Aguiló* per a *fer l'enza*:

- (86) Això havia refredat les nostres relacions. Jo *feia l'enze*, no pas premeditadament, sinó perquè vivia mig atuït i no sabia cap a on decantar-me (Joan PUIG I FERRETER, *Camins de França*, 1934, 266)
- (87) Li feia: «¿Recuerdas, general cuanto te visité en tu despacho?» I ell *feia l'enze* i afirmava que no se'n recordava en absolut (Teresa PÀMIES, *Quan érem capitans*, 1984, 76)

Deu anar per ací, aplicada metafòricament a una font en una notícia breu de *La veu de l'Empordà* (1924):

- (88) Malgrat haver plogut gairebé cada dia de la setmana, la font de la plaça del Teatre continua *fent l'enza*, sense donar aigua als seus veïns (*La veu de l'Empordà*, Figueres, 12-IV-1924)

No deu ser exclusiu del Principat. És aquest el matís que pren en aquests versos que rescatà Joan Amades en «Literatura carnestolenc

valenciana»; són textos pervinguts en testimonis datats a mitjan s. XIX (1854), tot i que deuen ser de composició anterior:

- (89) Si bé mires y remires / com mirar deus á este coixo, / mirarás que fent el moixo / á tots mira y diu mentires. / Miral vé; ni un clau li fies / que es un pillo arrematat, / y si el mires ben mirat / miraras qu'es un pillót / que fent la énsa ú borinot / demanant va caritat (Ed. de Joan AMADES, 1957, 139)

Vet-lo també en el fragment següent d'*El chiquet del milacre* d'Eduard Escalante:

- (90) GONS. Mutiz, despuez parlarem./ TONET. Sért, ara lo que interesa/ es vore así cuánt se dina./ PEPE. Yo sent ixir de la cuina/ una olor, que m'embelesa./ TONET. Anem capa allí fent l'ensa. GONS. Anem. PEPE. Descubrim terreno. A fé que tinc un galeno! Tonet. (Eduard Escalante, *El chiquet del milacre*, 1878, 18)

En tenim referència de les comarques valencianes septentrionals, on conviu «“Fer l'enza” ‘fer el desmenjat, el despistat, com a que no va amb tu’ ‘fer el babau’»; *un enza* és un ‘babau’ i «pot ser, també, aquella persona desmenjada i despistada» (Rossell, el Baix Maestrat);⁸⁸ a la mateixa contrada, a Alcalà de Xivert, hi ha la variant masculinitzada no enregistrada [l'enzo]: *enzo/a* ‘persona aturada, mancada d’iniciativa i d’enteniment, molt paradet’ (VERGE: 2008, 190). Gargallo Gregori inclou dins els «Refrans de la Vall d’Uixó. Maneres de dir al poble de la Vall d’Uixó», «Fer l'enze» ‘Fer-se el llonguis. Fer-se el despistat’.⁸⁹

Hi ha el derivat *enzeria* que fa servir Josep Carner en *Tres estels i un ròssec* i que han arreplegat i han definit Loreto Busquets (1977, 72) i Júlia Butinyà (1994: s.v. *enzeria*) com a ‘qualitat d'enze’ i ‘condició de la persona aturada, no gens deseixida’, respectivament.

- (91) Però no es tracta, en aquest cas, de desvetllament pròpiament dit, sinó d'*enzeria* en estrèpit (Josep CARNER, *Tres estels i un ròssec*, 1927, 22)

⁸⁸ Comunicació escrita de Miquel Àngel Pradilla, 2012.

⁸⁹ Segons comunicació escrita del mateix Gargallo Gregori, *enza* és la variant viva en aquesta localitat (2012).

4. CONCLUSIONS

- a) Com hem provat de mostrar, l'obra literària i també la gramatical d'Enric Valor ofereixen un testimoni notable de la riquesa lèxica del català del País Valencià. Valor incorpora a la seua prosa la variant en femení *enza* i unitats fraseològiques en què pren part aquesta que connecten amb usos populars valencians i d'altres regions de l'idioma; són útils per a descriure l'evolució semàntica d'un mot característic del català. Així mateix, havia descrit la pronúncia amb e oberta de *enza* en el català dels valencians, variant que, com s'ha vist, conviu amb la realització tancada.
- b) En aquests papers hem pogut oferir dades noves sobre l'extensió romànica dels resultats patrimonials del llatí *INDEX*, *-ICIS*; remarcuem especialment les novetats sobre la presència en l'italià toscà del significat 'ocell de reclam' per a *endice*, aspecte obviat pels grans diccionaris etimològics romànics i d'una certa importància a fi de situar en èpoques potser més antigues el canvi semàntic que dugué fins a aquest sentit
- c) Hem avançat l'existència ja en llatí clàssic i medieval de significats notablement subjectivitzats de *INDEX*, *-ICIS*. Caldrà seguir aqueixa drecera amb materials del llatí d'època tardana i de l'alta edat mitjana, de dins i de fora de l'àmbit català, a fi de comprovar en quina mesura els valors que han desplegat *enze/enza* en català i les variants paral·leles en altres llengües romàniques poden arribar a enllaçar-se amb evolucions d'aquells períodes.
- d) Hem aportat documentació abundant sobre la qual hem començat a fonamentar la descripció del procés evolutiu de l'estructura semàntica de *enze/enza* en català des del s. XIII-XIV fins a l'hora d'ara. Aquest petit mot ha arribat a assolir una varietat de significats notable; en algun cas, aparentment contradictoris. Potser el tret més remarcable ha estat l'acció combinada de tres nodes semàntics i el relleu que ha assumit [OCELL DE RECLAM], explicable pel paper que han adquirit els ocells i la cacera com a fonts per a la categorització de diversos dominis conceptuals. S'han suggerit les

futures vies d'anàlisi teòrica més detallades dels canvis semàntics descrits.

- e) Cal remarcar l'antiguitat i la constància de la variant femenina *enza*. Actualment, no és, com s'havia dit, exclusiva del País Valencià: l'hem trobada també en tortosí, a la Franja i a Mallorca; és remarcable que siga també *enza* (pronunciat bé amb [θ], [s] o [z]) la variant que trobem en parlars aragonesos i murcians influïts pel català. Deixant de banda els contextos en què l'absència de marcadors morfològics (articles, demostratius, adjectius, fonamentalment) podrien induir-nos a interpretar-la en textos adscrits al català oriental com a reflex d'una [ə], *enza* és constant i (fins ara) única en la documentació antiga tant de l'àmbit occidental com de l'oriental.⁹⁰

⁹⁰ Fóra més esperable *enze* m. ¿Hem de pensar en una feminització del tipus *febra* per *febre* o *llebra* per *llebre*, en català occidental, o *esma* per *esme*, en català oriental? ¿Hi podria haver influït, com s'ha suggerit adés, l'ús d'ocells femelles, si més no, per a capturar algunes espècies? Si la variant femenina és efectivament tan antiga com ací s'ha vist, ¿fóra desgavellat suggerir que l'ús de *enza* com a adjectiu qualificador de persona podria haver ajudat a generar un masculí *enze*, especialment allà on *enza* 'ocell de reclam' havia deixat de ser usual (sobretot, àmbits urbans)?: «Tal és una *enza*» > «Tal és un *enze*» (quan tal és masculí); cf. la variant *enzo* m / *enza* f que citàvem del nord del País Valencià. Observem que és a Mallorca, al País Valencià i a l'àmbit tortosí on es mantenen la cacera i la variant f *enza*. Certament la tonicitat de la primera vocal, comporta l'elisió de la vocal àtona final del mot anterior (*la*, *un*, *aquest*, *aquell*, etc.); la neutralització de la vocal final en [ə] facilita la confusió de masculí i femení en els parlars orientals.

5. ANNEX

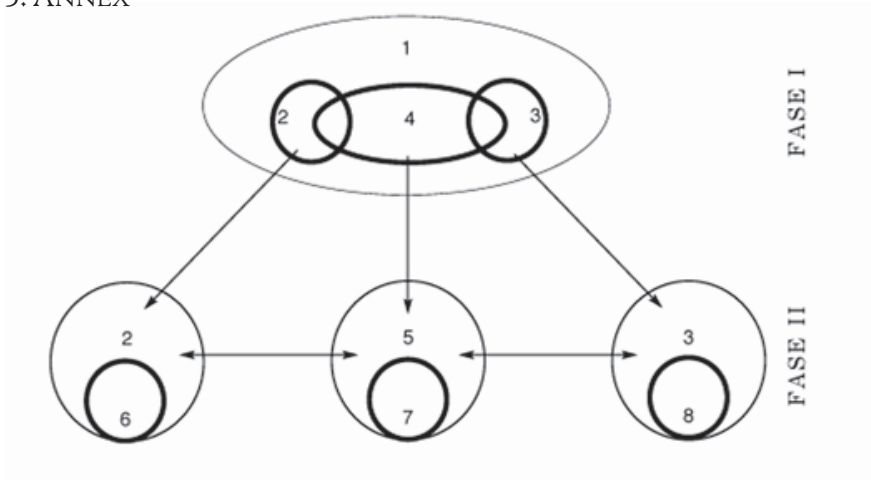

Figura II. Segona presentació esquemàtica del desenvolupament dels nodes bàsics de l'estructura semàntica de *enza*. Llegendra:

1. 'Indicació, senyal; gest indicador'
2. 'Indicació, senyal simulats que es fan amb la intenció d'enganyar'
3. 'Indicació, senyal que es fa per cridar l'atenció d'algú i que pretén incitar una resposta d'algú'
4. 'Indicació, senyal que fa un ocell vertader o figurat per a atraure els altres ocells i caçar-los'
5. 'Ocell que s'empra com a reclam en la caça amb teles per a atraure els altres ocells'
6. 'Engany'
7. 'Ocell figurat que s'empra com a reclam en la caça amb teles per a atraure els altres ocells'
8. 'Provocació, incitació'

BIBLIOGRAFIA

ESTUDIS

ALEA = ALVAR, Manuel, Antonio LLORENTE, Gregorio SALVADOR (1961-1973): *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*, 6 vol, Granada, Universidad de Granada.

ALEICan = ALVAR, Manuel (1975-1978): *Atlas lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias*, I-III, Las Palmas, Cabildo Insular.

- ALTABA ESCORIHUELA, José (1985): *Palabras locales, comarcales y regionales (Más de tres mil palabras de uso popular regionalista)*, Terol, Alcorisa.
- ALVAR, Manuel (1981): «Originalidad interna del léxico canario», dins *I Simposio Internacional de Lengua Española*, Las Palmas de Gran Canaria, Cabildo Insular, p. 225-272.
- (1985-1989): *Léxico de los marineros peninsulares*, 4 vol., Madrid, Arco.
- BELTRAN, Vicent, Joan-Lluís MONJO i Vicent-Josep PÉREZ (2004): *El parlar de Guardamar (un estudi del valencià meridional fronterer)*, Barcelona, Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BLANC, Miquel (1994): *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna.
- BOERIO, Giuseppe (1856): *Dizionario del dialetto veneziano*, Venècia, Tipografia di Giovanni Cecchini.
- BUSQUETS, Loreto (1977): *Aportació lèxica de Josep Carner a la llengua literària catalana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.
- BUTINYA, Júlia (1994): *Diccionari d'autors del català modern*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- COLOMINA, Jordi (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.
- COROMINES, Joan (1983): *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.
- CRESPO VICENTE, Pascual (1990): «Estudio sobre el léxico aragonés en la comarca del Jiloca», *Xiloca. Revista del Centro de Estudios del Jiloca*, 5, p. 153-171.
- DAguiló = AGUILÓ FUSTER, Marian (1914-1934): *Diccionari Aguiló*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DBalari = BALARI I JOVANY, Josep (1926-36): *Diccionario Balari. Inventario lexicográfico de la lengua catalana*, I i II, Barcelona, Imprenta Elzeviriana y Librería Camí, S.A.
- DBelvitges = ESTEVE, Joaquin, Josep BELVITGES i Antoni JUGLA (1803): *Diccionario catalan-castellano-latino*, Barcelona, Tecla Pla Viuda.

- DCabrera = CABRERA, Josep Maria (1868): *Vocabulario valenciano-castellano ó colección de todas aquellas voces valencianas de mas difícil equivalencia y que mas difieren del castellano*, València.
- DCrusca = *Accademia della Crusca. Lessicografia della Crusca in rete*, Accademia della Crusca, Centro per la Comunicazione e l'integrazione dei media. <http://193.205.158.203/index.jsp>.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria i Francesc de Borja MOLL (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll. <http://dcvb.iecat.net/>
- DDuCange = DU CANGE, Charles (1883-1887): *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, Niort, L. Favre. <http://ducange.enc.sorbonne.fr/doc/dia/>.
- DECat = COROMINES, Joan (1983⁴-1991): *Diccionari etimològic complementari de la llengua catalana*. 10 vol., Barcelona, Curial.
- DEscrig = ESCRIG, Josep (1851): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- DFarauo = FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís, *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval*. <http://www.iec.cat/farauo/>.
- DÍAZ ALAYÓN, Carmen i Francisco Javier CASTILLO (1999): «Los aficionados, los charlatanes y la investigación de la lengua de los aborígenes canarios. A propósito de un diccionario de la lengua guanche», *Almogaren*, 30, p. 151-202.
- DFuster = FUSTER TARONGÍ, Just Pastor (1827): *Breve vocabulario valenciano-castellano sacado de varios autores*, València.
- DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- DLabèrnia = LABÈRNIA, Pere (1839): *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Estampa dels Hereus de la V. Pla.
- DLamarca = LAMARCA, Lluís (1839): *Ensayo de un Diccionario valenciano-castellano*, València.
- DLewis = LEWIS, Charlton T. i Charles SHORT (1879): *A Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.

- DLlombart = LLOMBART, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, València.
- DLPC = ACADEMIA DAS CIÊNCIAS DE LISBOA/ FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN (2001): *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea*, Lisboa, Verbo.
- DMartíGadea = MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario General Valenciano-Castellano*, València, Imprenta de José Canales Romá.
- DMFerrer = FERRER, Magí (1839): *Diccionario Catalan-Castellano*, Barcelona, Pablo Riera.
- DNiermeyer = NIERMEYER, Jan Frederik (1976): *Mediae latinitati lexicon minus*, I, Leiden, E. J. Brill.
- DPla = MARTINES, Josep (1997): *El «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa. Descripció i edició*, Alacant, Diputació d'Alacant.
- DRAE (1925¹⁵) = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1925¹⁵): *Diccionario de la lengua española*, Madrid.
- DRAG = *Diccionario da Real Academia Galega*, A Coruña, Real Academia Galega, 1997.
- DRos (1764) = ROS, Carles (1764): *Diccionario valenciano-castellano*, València, Imprenta de Benito Monfort.
- DSanelo = GULSOY, Joseph (1964): *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquin Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.
- DSapere = *Sapere. Dizionari*. <http://www.sapere.it/sapere/dizionari.html>.
- DSaura = SAURA, Jaume Àngel (1859): *Novíssim diccionari manual de las llenguas catalana-castellana*, Barcelona, Llibreria d'Esteve Pujal, Editor.
- DUARTE, Carles i Àlex ALSINA (1984): *Gramàtica històrica del català*, I, Barcelona, Curial.
- DZingarelli = ZINGARELLI, Nicola (2009): *Lo Zingarelli. Vocabulario della lingua italiana*, Bolonya, Zanichelli.

- ESapere = Sapere. *Enciclopedia*. <http://www.sapere.it/enciclopedia/imbroncare.html>.
- EVANS, Nicholas D. i David WILKINS (2000): «In the mind's ear: The semantic extensions of perception», *Language*, 76, p. 546-592.
- FABRA, Pompeu (1932): *Diccionari General de la Llengua Catalana*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- FAUCONNIER, Gilles i Mark TURNER (2002): *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, Nova York, Basic Books.
- FERRARI, Claudio (1820): *Vocabolario bolognese co' sinonimi italiani e francesi*, Bolonya, Nobili.
- FEW = WARTBURG, Walther von (1922-2002): *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, 25 vol., Leipzig-Bonn-Bâle, Schroeder-Klopp-Teubner-Helbing-Lichtenhahn-Zbinden.
- FULLANA, Lluís (1921): *Compèndi de gramàtica valenciana*, València, R. Ortega.
- GALAN CASTANY, Josep (2003): *Modismes i Frases Fetes de la Parla de Fraga*, Fraga, Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- GARCÍA MOUTON, Pilar (1991): «El léxico en la isla del Hierro», *Revista de dialectología y tradiciones populares*, XLVI, p. 247-264.
- GARCÍA SORIANO, Justo (1932): *Vocabulario del dialecto murciano*, Múrcia, Editora Regional de Murcia.
- GARGALLO GREGORI, Josep (2012): «Refranyes de la Vall d'Uixó. Maneres de dir al poble de la Vall d'Uixó», <http://josegargallo.blogspot.com.es> (01-01-2012).
- GDCLG = PENA, Xosé Antonio (dir.) (2004): *Gran Diccionario Cumio da Lingua Galega*, Vigo, Edicions do Cumio.
- GDXL = CARBALLEIRA ANLLO, Xosé María (2000): *Gran Diccionario Xerais da Lingua*, Vigo, Xerais de Galicia.
- GEERAERTS, Dirk (1997): *Diachronic Prototype Semantics. A contribution to Historical Lexicology*, Oxford, Clarendon Press.
- (2010): *Theories of Lexical Semantics*, Oxford, Oxford University Press.

- GERA, Francesco (1850): *Nuovo dizionario universale e ragionato di agricoltura, economia*, t. XXVI, II, Giuseppe Antonelli, Venècia.
- GRONDELAERS, Stefan, Dirk SPEELMAN i Dirk GEERAERTS (2007): «Lexical Variation and Change», dins Dirk GEERAERTS I Hubert CUYCKENS (ed.) (2007): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*, Oxford, Oxford University Press, p. 988-1011.
- GUILLÉN GARCIA, José (1974): *El habla de Orihuela*, Alacant, Caja Rural Central.
- MARTÍ, Emili i Salvador APARICIO (1989): *El léxico de Anna*, Anna, Ajuntament d'Anna.
- MARTÍ MESTRE, Joaquim (2006): *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, València, Universitat de València.
- MARTINES, Josep (2000a): *El valencià del segle XIX. Estudi lingüístic del «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa*, València-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2000b): «El canvi lèxic en català (ss. XVI-XX). Una aproximació des de la lexicologia diacrònica cognitiva (I). Les novetats i la llengua catalana», dins *Actes de les Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a la Universitat d'Alacant el dia 16 d'octubre de 1998*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 35-64.
- (2001): L'expressió de les emocions i la creativitat lèxica: *estimar* 'amar', entre l'eufemisme i la metàfora cultural», *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Santander, setiembre, 1999*, Santander, Universitat Internacional, p. 1221-1243.
- (2006): «Els clàssics literaris i les llengües nacionals. El *Quixot* i el *Tirant*», dins Enric Balaguer (ed.), *El Quixot i els clàssics valencians*, Alacant, Universitat d'Alacant, p. 35-79.

- (2012): *El valencià del segle XIX: el lèxic. L'aportació del «Diccionario valenciano» de Josep Pla i Costa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- (en preparació): *Semàntica lèxica diacrònica del català. Un acostament cognitiu*.
- MASSIP BONET, M. Àngels (1991): *El lèxic tortosí: història i present*, 3 vol., Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral. <http://tdx.cat/handle/10803/1686>.
- MATTIOLI, Antonio (1879): *Vocabolario romagnolo-italiano*, Florència, Tip. d'I Galeati.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (2003): *Glosario del primitivo léxico iberorrománico*, ed. de Rafael LAPESA, Constantino GARCÍA i Manuel SECO, Madrid, Espasa Calpe.
- MONTSERRAT, Sandra (2007): *La semàntica diacrònica cognitiva: una aplicació a propòsit de venir, arribar i aplegar (segles XII-XVI)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Institut de Filologia Valenciana, Alacant-València.
- NADAL, Josep (1999): *Llengua escrita, llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema.
- PÉREZ MAESO, José Luis (1990): *Diccionario torrevejense*, Torrevella, Ajuntament de Torrevella.
- QUELLER, Kurt (2003): «Metonymic sense shift: Its origins in hearers' abductive construal of usage in context», dins Hubert CUYCKENS, René DIRVEN i John R. TAYLOR (ed.), *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*, Berlin - Nova York, Mouton de Gruyter, p. 211-241.
- REIG, Eugeni (2005²): *Valencià en perill d'extinció*, València.
- REW = MEYER-LÜBKE, Wilhelm. (1911-1920): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 13 vol., Heidelberg, C. Winter.
- ROSENBACH, Anette (2010): «How synchronic gradience makes sense in the light of language change (and vice versa)», dins Elizabeth TRAUOGOTT i Graeme TROUSDALE (ed.) (2010), p. 149-180.

- SALZANO, Antonio (1986): *Vocabolario napoletano-italiano, italiano-napoletano: con nozioni di metrica e rimario*, Nàpols, Edizioni del Giglio.
- SAVI, Paolo (1829): *Ornitologia toscana; ossia, Descrizione e storia degli uccelli che trovansi nella Toscana con l'aggiunta delle descrizioni di tutti gli altri propri al rimanente d'Italia*, II, Pisa, Tipografia Nistri.
- SEGURA, Carles (2003): *Una cruïlla lingüística. Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- SMITH, William (1853²): *Dictionary of Greek and Roman antiquities*, Londres, Walton and Maberly.
- SOARES DA SILVA, Augusto (1999): *A semântica de deixar. Uma contribuição para a Abordagem Cognitiva em Semântica Lexical*, Lisboa, Ministério da Ciência e da Tecnologia.
- TERMCAT, CENTRE DE TERMINOLOGIA (2010): *Diccionari general de l'esport* [en línia]. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia (Diccionaris en Línia) <http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia/114/>
- Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*, Pietro G. BELTRAMI (dir.). Istituto Opera del Vocabolario Italiano. Consiglio nazionale delle ricerche. <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>.
- TORRES FORNÉS, C. (1903): *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*, València, Gimeno, Ed.
- TRAUGOTT, Elizabeth i Graeme TROUSDALE (2010): «Gradience, Gradualness and Grammaticalization: How do they intersect?», dins Elizabeth TRAUGOTT i Graeme TROUSDALE (ed.) (2010), p. 19-44.
- TRAUGOTT, Elizabeth & Richard B. DASHER (2002) (ed.): *Regularity in Semantic Change*, Cambridge, Cambridge University Press.
- VALOR, Enric (1948): «Llista de paraules del *Fabra* que caldrà esmenar», ed. d'Emili CASANOVA, «Aportacions d'Enric Valor a la lexicografia catalana: el *Vocabulari Castellut* d'Enric Valor i Josep Giner», dins *Simposi d'estudi i festa Enric Valor. Actes*, Alacant, Diputació d'Alacant - Centre Cultural Castellut, p. 147-180.

- (1977): *Curs mitjà de gramàtica catalana: referida especialment al País Valencià*, València, Ed. Tres i Quatre.
- VENY, Joan (1983): *Els parlars catalans*, Palma, Editorial Moll.
- VERGE, Joan Antoni (2008): *El parlar d'Alcalà de Xivert*, Alcalà de Xivert, Associació d'Amics de Mainhardt.
- VEtimologico = PIANIGIANI, Ottorino (1926): *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana*, Florència, Ariani. <http://www.etimo.it/?pag=hom>.
- VICENTE, Encarna (2002): «El parlar de Lluçena», dins Joaquim ESCRIG, *Monogràfica de Lluçena: (l'Alcalatén)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, p. 528-554.
- Vocabolario universale italiano compilato a cura della Società Tipografica*, v. VII, Nàpols, Tramater.

TEXTOS I CORPORA

- AMADES, Joan (1950): *Costumari català*, III i IV, Barcelona, Salvat. [El citem per l'edició de Barcelona, Edicions 62, 2006]
- (1957): «Literatura carnestolenca valenciana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXIV, p. 123-142.
- (1974): *Folklore de Catalunya Rondallística (rondalles)*, I, Barcelona, Selecta.
- (1980): *Refranyes populars*, v, Barcelona, Selecta.
- AMAT DE CORTADA I DE SANTJUST, Rafael d', Baró de Maldà (1987 i 1990): *Calaix de sastre*, IV i VI, ed. de Ramon BOIXAREU, Barcelona, Curial.
- ARISTÒFANES, *Comèdies. Els ocells. Lisístrata*, vol. IV; traducció i edició de Manuel BALASCH, Barcelona, Col·lecció Fundació Bernat Metge, 1973.
- ARNAU, Jordi (1929): «Memòries d'un cabaler», *Catalunya social*, núm. 422 (13 juliol 1929).
- ARTOLA, Bernat (1949): *Poble (cançoner satíric)*, Castelló, Tallers Mielfo.
- (1983): *Obres completes*, I i II, ed. de Lluís MESEGUER, Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana.

- BALADER, Joaquim (1871): *Mes fá el que vol qu'el que pot*, València, Impremta Victorí Leon.
- BALAGUER, Víctor (1863): *Historia de Cataluña y de la corona de Aragon*, IV, Barcelona, Impremta de Salvador Manero.
- BLASCO, Ricard (1979): *Poesia política valenciana (1802-1938)*, València, Ed. Tres i Quatre.
- BOFARULL, Antoni i Adolf BLANCH, (1867): *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.
- BOFARULL, Manuel de (ed.) (1861): *Guerra de Cataluña en tiempo de don Juan II*, t. VII, Barcelona, Imprenta del Archivo de la Corona de Aragón.
- BORD, Lucien-Jean i Jean-Pierre MUGG (2008): *La chasse au meyon âge (occident, VIe-XVe siècle)*, París, Editions du Gerfaut.
- BOZA, Moisés D. (2008): *El trampeo y demás artes de caza tradicionales en la Península Ibérica*, Barcelona, Editorial Hispano Europea.
- CARNER, Josep (1927): *Tres estels i un ròssec*, Barcelona, Edicions La Mirada.
- CASELLAS, Raimon (1901): *Els sots feréstechs*, Barcelona, Llibreria de Francisco Puig.
- CICA = *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, Joan Torruella (dir.), amb Manuel PÉREZ SALDANYA i Josep MARTINES i Vicent MARTINES (en la selecció de textos). <http://lexicon.uab.cat/cica>. 2009. [Marquem amb l'abreviació CICA el material que prové d'aquest corpus]
- CLIMENT, Daniel (2012): «Tots Sants i Difunts: festes de començament de l'hivern», http://bib.cervantesvirtual.com/historia/TH/tots_sants.shtml (12-I-2012).
- CORDE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: Banco de datos (CORDE) [en línea]. *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es>.
- COROMINES, Pere (1928): *La mort d'En Joan Apòstol*, Barcelona, Antoni López.
- Corpus OVI dell'Italiano antico*. Istituto Opera del Vocabolario Italiano. Consiglio nazionale delle ricerche. <http://www.ovi.cnr.it/>.

- CRESCENZI, Pietro de (1486): *Le livre des prouffits champestres et rurauls*, París, Jean Bonhomme
- CTILC = *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. Institut d'Estudis Catalans. Joaquim RAFEL (dir.). <http://ctilc.iec.cat/> [Marquem amb l'abreviació CTILC el material que prové d'aquest corpus]
- El Mòle*, I, 1-II-1837 / 30-IV-1837, València.
- ESCALANTE, Eduard (1878): *El chiquet del milacre*, València, Llibreria de Juan Mariana y Sanz.
- ESCUDEU PALAU, Tomàs (1983): *Contalles*, Castelló de la Plana, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- FERRÀ, Bartomeu (1880): «Un cassadó de beguda», dins *Coses nostres d'en Bartomeu Ferrà. Segon aplech de glosa y prossa*, i «L'àngel de pau», dins *Flors y fulles d'en Bartomeu Ferrà. Tercer aplech de glosa y prosa*; ed. de Joan MIRALLES, 2009, p. 78 i s.
- FERRANDO, Antoni (1993): «L'Omèlia sobre lo psalm “De profundis” de Jeroni Fuster», dins Antoni FERRANDO i Albert G. HAUF (ed.), *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, vol. 6, Barcelona, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València) - Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 79-106.
- FITA, Fidel i Bienvenido OLIVER (1896): *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña. Cortes de Cataluña. I, segunda parte*, Real Academia de la Historia, Madrid.
- FOGUET MATEU, Manuel (1984): *Bona nit, cresol*, Vinaròs, Associació Cultural Amics de Vinarós.
- FUENTES PONTE, Javier (1872): *Murcia que se fue*, Madrid, Imprenta de la Biblioteca de Instrucción y Recreo.
- FUSTER, Joan (1975): *Obres completes: Diari 1952-1960*, II, Barcelona, Ed. 62.
- GALMÉS, Antoni (1983): «Caçar aucells o nius a beguda o beurada», *Revista de Manacor*, p. 7.

- GANGALANDI, Ranieri (1903): *Il Costituto del comune di Siena volgarizzato nel MCCCIX-MCCCX*, a cura d'Alessandro LISINI, I i II, Siena, Tip. Sordomuti di L. Lazzeri.
- GREGORI CLIMENT, Josep (c. 1950): *¡Quico sentensies!*, València, Estudis Gràfics.
- GUIMERA, Àngel (1910): *Saynet trist: en tres actes*, Barcelona, Impremta La Renaixensa.
- GUINOT, Enric (2006): *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Llucena (segles XIV-XVIII)*, València, Universitat de València.
- HORACI. *Odes i epodes*, vol. II; edició d'Eulàlia SALVAT i traducció de Josep VERGÉS, Barcelona, Col·lecció Fundació Bernat Metge, 1978.
- IGLÉSIES, Josep (2002): *Pere Gil, S. I. (1551-1622) i la seva «Geografia de Catalunya»*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia - Institut d'Estudis Catalans.
- La veu de l'Empordà*, Figueres, 12-IV-1924; <http://pandora.bibgirona.net/cran/data/entrada.OK/premsa/Biblioteca%20de%20Figueres/Veu%20de%20l'Empordà,%20La/Veu%20de%20l'Empordà%2019240412.pdf>.
- LAIRÓN PLA, Aureliano (2001): *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, Universitat de València.
- LLOMBART, Constantí (ed.) (1878): *Tabal y donsayna. Festes costums y mals visis, pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del CHÉ trets á llum, per-a diversió y recreo del public per Constantino Llobart*, València.
- LLULL, Ramon. *Obres de Ramon Llull*, v. IV. *Libre de contemplació de Déu*, t. III, ed. de Jordi GAYÀ, Palma, Miquel Font Editor, 1906.
- : *Obres de Ramon Llull*, v. III, ed. de Mateu OBRADOR I BENNASSAR, Palma de Mallorca, Comissió Editora Lulliana, 1910.
- MALLA, Felip de, *Memorial del peccador remut*, ed. de Manuel BALASCH, 3 vol. Barcelona, Barcino, 1981.

- MASPONS, Francesc (1871): *Lo rondallayre: Quentos populare catalans*, Barcelona, Llibreria d'Àlvar Vedaguer.
- MIRALLES I MONTSERRAT, Joan (2009): *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum V. Segle XIX. Tercera part*, Barcelona, Govern de les Illes Balears - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLAS, Joaquim (1982): *Antologia de contes catalans*, I, Barcelona, Ed. 62/ «La Caixa».
- MONSERDÀ, Dolors (1893): *La Montserrat: novela de costums del nostre temps*, Barcelona, Imp. La Renaixensa.
- MORANTE BORRÀS, Jesús (1956): *La muntanya d'or*, «Lletres valencianes», 22, València, Impremta Noguera.
- MORET, Hèctor (ed.) (1995): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa. 3. Gèneres menors de la literaturaj popular*, Calaceit, La Carrutxa.
- MUTGÉ I VIVES, Josefa (1988): «L'abastament de peix i carn a Barcelona», dins *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals.
- News Vinaròs*; <http://news.vinaros.net/v10/>.
- PALANCA I ROCA, Francesc (1859): *Llàgrimes de una femella*, València, Impremta de la Regeneració Tipogràfica.
- PÀMIES, Teresa (1984): *Quan érem capitans*, Barcelona, Proa.
- PASQUAL I TIRADO, Josep (1922): *Del Raval... i en festes*, Castelló de la Plana.
- (1935 [1996]): *De la meu garbera*, ed. de Vicent SORIANO TORTAJADA, València, Josep Armengot.
- PEIRÓ DAUDER (1878): «La Glorieta», dins Constantí LLOMBART (ed.) (1878).
- PELLICER, Joan E. (1986): *La «Rondalla de Rondalles» de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*, València, Institut de Filologia Valenciana.
- PIN I SOLER, Josep (1903): *Varia. Primera serie d'articles de costums, fantasies, estudis, impressions de viatge, &, &, aplegades per Joan Oliva y Milá, impressor de Vilanova y Geltrú, y ara novament estampats*, Barcelona, Llibreria de Verdaguer.

- PITARCH, Vicent (1993): *Aventura valenciana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PLA, Josep (1969): *Obra completa: Retrats de passaport*, XVII, Barcelona, Destino.
- PONS I MASSAVEU, Joan (1889): *L'auca de la Pepa*, Barcelona, Ed. Catalana.
- PORTABELLA, Anton (1900): *Un Joch nou: juguet cómic en un acte y en vers*, Barcelona, Impremta d'en Joaquim Collazos.
- PUIG I FERRETER, Joan (1934): *Camins de França*, Barcelona, Proa.
- Revista de Manacor* (27-III-1983). <http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/premsaForanaMallorca/index/assoc/HASH0131/71caab34.dir/doc.pdf>.
- RIBÉS SANGÜESA, Enric (1915): *Cuadros de costums castellonenchs, (en serio y en broma): escrita en el llenguatge de la tèrra*, Castelló de la Plana, Establiment Tipografich de Fills de J. Armengot.
- ROCA, Josep Maria (1929): *Johan I d'Aragó*, Barcelona, Institució Patxot.
- RUSIÑOL, Santiago (1973): *Obres completes*, III, Barcelona, Selecta.
- RUYRA, Joaquim (1920): *Pinya de rosa*; fem servir l'edició de 1980, Barcelona, Selecta.
- SAGARRA, Josep Maria de (1932): «L'aperitiu», dins *Mirador. Setmanari de literatura, art i política*, núm. 161 (3 març 1932), p. 2. (<http://mdc2.cbuc.cat/cdm/compoundobject/collection/mirador29/id/481/show/479/rec/52>)
- (1932): *Vida privada*, Barcelona.
- (1957): *Obres completes*, III, Barcelona, Selecta.
- (1964): *La ruta blava*, Barcelona, Selecta.
- (1979): *Obres completes: Teatre*, I, Barcelona, Selecta.
- SERRA I BOLDÚ, Valeri (1986): *El pescador de Barcelona i altres contes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SOLDEVILA, Carles (1907): *La festa dels reis. Lo que vulgueu*, traducció de l'obra teatral *Twelfth Night* de William SHAKESPEARE, Barcelona, Estampa d'E. Domenech.

- (1933): *Valentina*, Barcelona; fem servir l'edició de 1982, Barcelona, Ed. 62.
- SOLER, Frederic (1875): *Poesías catalanas*, Barcelona, Impremta d'Espasa Germans i Salvat.
- Tacuinum Sanitatis* (Verona, s. XI), París, Bibliothèque Nationale de France.
- TILANDER, Gunnar (ed.) (1931): *Le livre de chasse du roy Modus: illustré de 51 figures d'après les miniatures du manuscrit français 12399 de la Bibliothèque nationale*, París, E. Nourry.
- VALLS JORDÀ, Joan (1972): *Sainets alcoians*, Alcoi, Instituto Alcoyano de Cultura Andrés Sempere.
- VALOR, Enric (1975-1976-1982): *Obra literària completa*, I, II i III, València, Gorg - Fernando Torres Editor SA.
- (1991): *Temps de batuda*, València, Tàndem.
- VAYREDA, Marià (1898): *Recorts de la darrera carlinada*, Barcelona, Impremta de Narcís Planadevall.
- VERDAGUER, Jacint (1902): *Montserrat: llegendari, cançons, odes*, Barcelona, Estampa de F. X. Altés.
- VIDAL I DE VALENCIANO, Gaietà (1867): *La Vida en lo camp: quadros de costums catalanas*, Barcelona, Llibreria Àlvar Verdaguer.
- VILLALONGA, Llorenç (1993): *Sis peces de teatre breu*, Barcelona, Ed. 62.
- VINES, Víctor (1953): *Al pie del Benacantil. (Costumbres, tradiciones y retazos de historia de Alicante)*, Alacant, Sucr. de Such, Serra y Compañía.